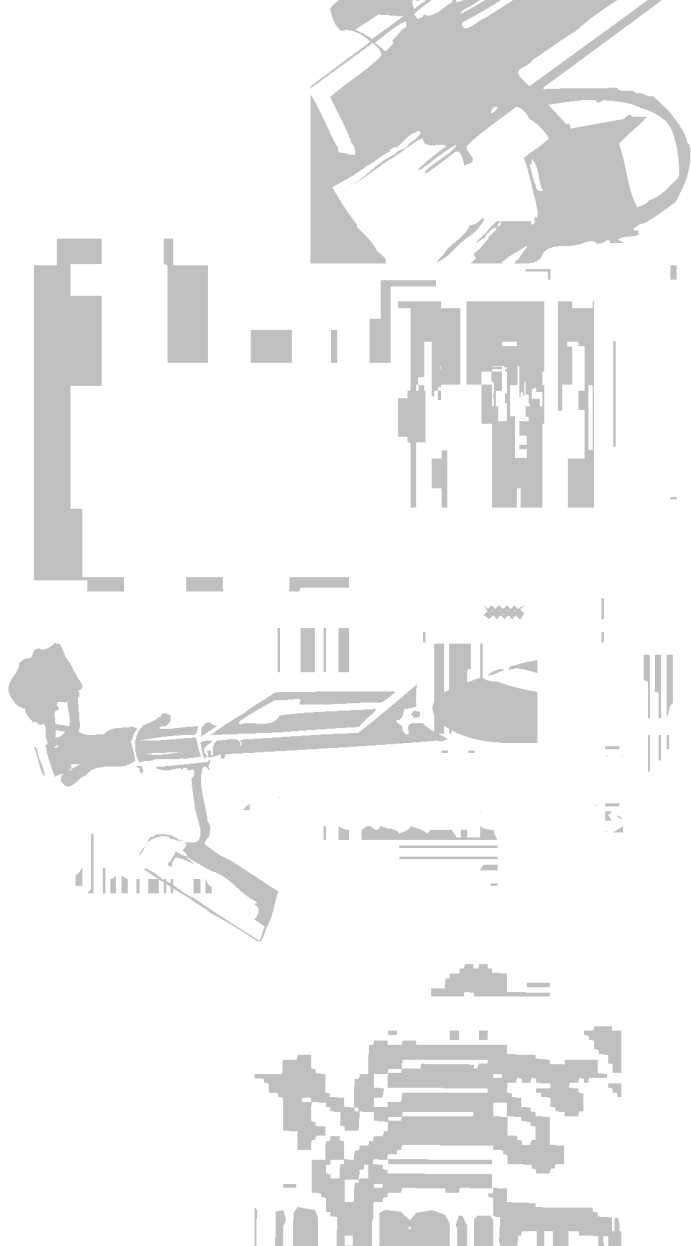

Saskia Sassen
Protugeografije globalizacije

SADRŽAJ

- 5 Teorijski i empirijski elementi u izučavanju globalizacije
- 43 Repozicioniranje građanstva: emergentni subjekti i prostori politike
- 79 Ka sociologiji informacijske tehnologije
- 120 bibliografija

Saskia Sassen

*Protugeografije
globalizacije*

Teorijski i empirijski elementi u izučavanju globalizacije

Osnovna namjera ovog izlaganja je doprinijeti elaboraciji teorijskih i empirijskih elemenata za izučavanje globalizacije. Činim to usredotočujući se na tri pojedinačne komponente moga rada od kojih svaka za sobom povlači određenu praksu istraživanja i teoretiziranja.

Mnoštvo procesa koji čine ekonomsku globalizaciju odvijaju se u i daju oblik određenim strukturacijama ekonomskoga, političkoga, kulturalnoga i subjektivnoga. Na takav način, nastaju nove temporalnosti i prostornosti. Ove nove prostornosti i temporalnosti globalnoga ne nalaze se izvan nacionalnoga već su djelomično uključene u njega te odatle iznose na vidjelo kompleksne uključenosti nacionalnoga. To je osobito stoga što je, prema mojem shvaćanju, i sâm globalno nepotpuno, premda strateško. Ono ne može (barem ne za sada) potpuno obuhvatiti čitavo proživljeno iskustvo aktera ili domena institucionalnih poredaka i kulturalnih formacija, nego ostaje djelomično stanje. Zbog toga je ishod ovih višestrukih prožimanja nacionalnoga i globalnoga preklapanje i interakcija prije negoli međusobno isključivanje. Razmjer ovog preklapanja i interakcije vjerojatno je jedna od odlika razdoblja u kojem živimo.

Činjenica ovog preklapanja i interakcije temporalnosti i prostornosti, nacionalnoga i globalnoga, ima posljedice po istraživanje i teorijski rad. Većina društvenih znanosti insistira na implicitnoj ili eksplicitnoj pretpostavci da je nacionalna država okvir i da predstavlja objedinjenu prostorno-vremensku jedinicu. Povijest, svojim većim dijelom, ne odgovara ovim predmnijavanim uvjetima, a čak i moderna nacionalna država ih ne uspijeva u potpunosti udjeloviti. Određene strukturacije globalnoga danas još više podrivaju djelotvornost i korisnost ovih dviju pretpostavki za sve širu arenu sociološke zbilje.

Odlučujuće konceptualno pitanje je pitanje analitičke konstrukcije dinamika preklapanja i interakcije unutar globalnoga i nacionalnoga zasebno, te između njih. Svako od njih, po mom sudu, predstavlja prostorno-vremenski poredak sa značajnom unutarnjom diferencijacijom i sve većom međusobnom isprepletenošću. Ove unutarnje razlike mogu se međusobno odnositi na kumulativan, konfliktan, neutralan ili disjunktivan način. Moj teorijski i metodološki zadatak je detektirati/konstruirati socijalnu puninu i specifičnost ovih različitih dimenzija. Zbog kompleksnosti i specifičnosti globalnoga i nacionalnoga, njihova preklapanja i interakcije ona mogu proizvesti neku vrstu granične zone gdje operacije moći i dominacije postaju djelatne, ili, iz perspektive istraživanja i teoretiziranja, analitičko razmeđe koje ima svoje vlastite specifičnosti. Nadalje, s obzirom na povijesno konstruirano značenje nacionalnoga kao isključivog, teorijski ću

pokazati kako je jedan od učinaka dinamika interakcije globalnoga i nacionalnoga pojava začetnog i djelomičnog procesa denacionalizacije domena koje su nekoć bile konstruirane i doživljavane kroz prizmu nacionalnoga.

Čini se da su ovi procesi do sada, teorijski i operativno, favorizirali određene teme i područja kao ona koja su strateška i sposobna rasvijetliti ta postavljena pitanja. U domeni globalne ekonomije transnacionalne korporacije, financijska tržišta i (barem u mojoj analizi) radnici imigranti, predstavljaju podjednako paradigmatičke teme kao što je to, na jednom višem nivou kompleksnosti, pitanje suvereniteta u kontekstu globalizacije. Mnoge od tih tema i područja su već prepoznate i konceptualizirane u nekim drugim domenama (pr. APPADURAI 1996; PALUMBO-LIU 1999).

Moje izlaganje se odnosi upravo na ove teme. Osobito ću se fokusirati na neke analitičke postupke koje su, po mom shvaćanju, korisni, možda čak i nužni kako bi se opisala dinamika preklapanja i interakcije unutar i između nacionalnoga i globalnoga. Ovim pitanjima pristupam s gledišta globalnoga, budući mi je ono poznato iz prethodnih istraživanja. U nastojanju da razvijem instrumente teorijskog razmatranja i empirijske odrednice globalizacije fokusirati ću se na tri pojedinačna elementa. Empirijske pojave svakog od tih elemenata dopuštaju detaljno izučavanje i različite tehnike istraživanja, uključujući osobito mnogobrojne tehnike koje su razvili antropolozi.

U prvom odjeljku razmatram pitanje centralnosti mjesta za mnogostruke krugove koji konstituiraju ekonomsku globalizaciju. Globalni ekonomski sistem poimam kao djelomično uklopljen u specifične tipove mjesta i djelomično konstituiran kroz visoko specijalizirane transnacionalne krugove. Drugi odjeljak razmatra neka od ovih pitanja fokusirajući se na mikro-okruženja s globalnim dometom i na njihove implikacije po naše shvaćanje lokalnog. Ova mikro-okruženja mogu biti orijentirana prema drugim takvim mikro-okruženjima lociranim daleko od njih, čime se destabilizira pojam konteksta koji je često u sprezi s pojmom lokalnoga te poimanje da je fizička bliskost jedan od atributa ili obilježja lokalnoga. Treći odjeljak razmatra nacionalno onakvim kako se javlja u nacionalnim državama i posljedice djelomične uklopljenosti globalnoga u nacionalnom opisanu u prva dva odjeljka. Jedna je interpretacija ishoda djelomična denacionalizacija onoga što je tijekom proteklog stoljeća i duže konstruirano kao “nacionalni” (u smislu nacionalne države, ne nacije) teritoriji i “nacionalne” institucionalne domene.

Mjesto u globalnoj i digitalnoj ekonomiji

Jedna je od tema vodilja u većini mojih radova o globalizaciji da je mjesto centralno za mnogostruke krugove kroz koje je konstituirana ekonomska globalizacija. Jedan od strateških tipova mjesta za te procese, na koji ću se i ja ovdje fokusirati, jest grad. Uključivanje

gradova u analizu ekonomske globalizacije nije bez konceptualnih posljedica. Ekonomska globalizacija je dosada uglavnom bila konceptualizirana u terminima dualnosti nacionalno-globalno, gdje globalno prevladava na račun nacionalnoga, te u terminima internacionalizacije kapitala i, sukladno, samo gornjih krugova kapitala. Uvođenje grada u analizu ekonomske globalizacije mi omogućuje da rekonceptualiziram procese ekonomske globalizacije kao konkretne ekonomske komplekse locirane na određenim mjestima. Fokuseranje na gradove rastavlja nacionalnu državu na mnoštvo subnacionalnih komponenti, od kojih su neke dubokosežno vezane uz globalnu ekonomiju a neke ne. Ono također ukazuje na opadanje važnosti nacionalne ekonomije kao jedinstvene kategorije u globalnoj ekonomiji. Iako se dobrim dijelom radilo o jedinstvenoj kategoriji koju je u velikom dijelu konstituirao politički diskurs i politički programi, to je u posljednjih petnaest godina sve manje slučaj.

Zašto je važno reetabrirati mjesto u analizi globalne ekonomije, osobito mjesto kakvo konstituiraju veliki gradovi? Zato što nam ono omogućuje uvid u mnogostrukost ekonomija i kultura rada u koje je globalna informacijska ekonomija uklopljena. To nam također omogućuje da pokažemo konkretne, lokalizirane procese kroz koje se globalizacija odvija i da ustanovimo kako je multikulturalizam u velikim gradovima podjednako dio globalizacije kao što su to i međunarodne financije. Naposljetku, fokusiranje na gradove nam

omogućuje da specificiramo geografiju strateških mjesta na globalnoj razini, mjesta povezanih dinamikama ekonomske globalizacije. Ovo nazivam novom geografijom centralnosti, i jedno od pitanja koje ona rađa je predstavlja li ova nova transnacionalna geografija također i prostor za formiranje novih tipova transnacionalnih političkih, socijalnih, kulturalnih, subjektivnih dinamika. Utoliko što mi ova ekonomska analiza globalnog grada pokazuje široki raspon poslova i kultura rada koji su dio globalne ekonomije premda ih se tipično ne određuje kao takve, ona mi omogućuje i da istražim mogućnost tih novih formacija.

MATERIJALNE PRAKSE GLOBALIZACIJE

Prevladavajuće tumačenje ekonomske globalizacije smatram narativom ispražnjivanja (Sassen 1998.: pogl. 1) - smislu da svi ključni koncepti - globalizacija, informacijska ekonomija i telematika - sugeriraju da mjesto više nije bitno i da je jedini bitan tip radnika visokoobrazovani profesionalac. To je tumačenje koji preferira mogućnost globalne transmisije nad materijalnom infrastrukturom koja tu transmisiju čini mogućom, informacijske izlazne proizvode nad radnicima, od specijalista do sekretarica, koji proizvode te izlazne proizvode; i novu transnacionalnu korporacijsku kulturu nad mnoštvom kultura rada, uključujući i imigrantskih kultura, unutar kojih se odvijaju mnogi od “drugih” poslova globalne informacijske ekonomije.

Ukratko, dominantni narativ se bavi gornjim krugovima kapitala; osobito hipermobilnošću kapitala, a ne nečim što je vezano za mjesto.

Jaki trendovi prema prostornoj raspršenosti ekonomskih aktivnosti na metropolitanskom, nacionalnom i globalnom nivou svakako se odvijaju, no oni predstavljaju samo pola onoga što se događa. Usporedo s iscrpno opisivanom prostornom raspršenošću ekonomskih aktivnosti, javljaju se nove forme teritorijalne centralizacije najviših slojeva upravljanja i procesa nadzora. Nacionalna i globalna tržišta kao i globalno integrirane poslovne operacije zahtijevaju središnja poslovna sjedišta gdje se provodi posao globalizacije. Nadalje, informacijska industrija zahtjeva ogromnu fizičku infrastrukturu koja sadrži strateške čvorove s hiperkoncentracijom resursa. Napokon, čak i najnaprednije informacijske industrije imaju proizvodni proces, tj. kompleks radnika, strojeva i zgrada koji su puno više vezani za mjesto nego što se daje naslutiti iz predodžbe informacijskih izlaznih proizvoda.

Centralizirani nadzor i upravljanje nad geografski raspršenim poljem ekonomskih procesa ne javlja se neizbježno kao dio "svjetskog sistema". On zahtjeva proizvodnju ogromnog raspona visoko specijaliziranih usluga, telekomunikacijske infrastrukture i industrijskih usluga. To je odlučujuće za vrednovanje vodećih komponenata kapitala danas. Fokuseranje na mjesto i

proizvodnju premješta fokus od moći velikih korporacija nad vladama i ekonomijama na raspon aktivnosti i organizacijskih uređenja potrebnih za uspostavljanje i održavanje globalne mreže tvornica, uslužnih djelatnosti i tržišta; to su sve procesi koji su samo dijelom obuhvaćeni aktivnostima transnacionalnih korporacija i banaka.

Jedna od centralnih interesa u mojem radu bio je promatrati gradove kao mjesta proizvodnje vodećih industrija uslužnih djelatnosti našeg vremena, i prema tome prikazati infrastrukturu aktivnosti, tvrtki i poslova nužnih za funkcioniranje napredne korporacijske ekonomije. Želim se fokusirati na *praksu* globalne kontrole - na posao produkcije i reprodukcije organizacije i upravljanja globalnim sistemom proizvodnje i globalnim financijskim tržištem - u uvjetima njihove ekonomske koncentracije. To mi omogućuje da se fokusiram na infrastrukturu poslova uključenih u ovu produkciju, uključujući slabo plaćene, nestručne manualne poslove na koje se uobičajeno ne gleda kao na dijelove naprednog globaliziranog sektora.

Globalni gradovi su centri za *opsluživanje* i *financiranje* međunarodne trgovine, ulaganja i središnjih upravnih procesa. To znači da je mnogostrukost specijaliziranih djelatnosti prisutnih u globalnim gradovima ključna u vrednovanju, štoviše precjenjivanju vodećih sektora kapitala danas. I u tom smislu oni su strateška mjesta proizvodnje za vodeće ekonomske sektore današnjice.

Ova funkcija se odražava u usponu ovih aktivnosti u njihovim ekonomijama. Drugdje (2000: POGL. 5) sam ustanovila kako za prijelaz na uslužne djelatnosti nije specifičan samo rast uslužnih poslova, nego, što je najvažnije, sve veći intenzitet uslužnih djelatnosti u organizaciji naprednih ekonomija: tvrtke u svim industrijama, od rudarstva do veleprodaje kupuju više računovodstvenih, pravnih, reklamnih, financijskih, ekonomsko prognostičkih usluga nego što je to bio slučaj prije dvadeset godina. Bilo na globalnom ili regionalnom nivou, gradovi su prikladna i često najbolja mjesta za proizvodnju takvih, specijaliziranih, usluga. Ubrzani rast i disproporcionalna koncentracija takvih uslužnih djelatnosti u gradovima signalizira da se gradovi ponovno javljaju kao važna mjesta proizvodnje nakon što su tu ulogu izgubili u razdoblju kada je masovna proizvodnja predstavljala dominantan sektor ekonomije.

Izrazito visoke gustoće u centralnim dijelovima ovih gradova prostorni su izraz ove logike. Široko prihvaćeno shvaćanje da je aglomeracija postala zastarjela, budući da bi globalni telekomunikacijski napredak trebao omogućiti maksimalnu raspršenost, samo je djelomično točno. Moja je tvrdnja da se upravo zbog teritorijalne raspršenosti potpomognute telekomunikacijskim napretkom ta aglomeracija neizmjerljivo proširila. To nije puki nastavak starih obrazaca aglomeracije, nego, može se ustvrditi, nova logika aglomeracije. Informacijske tehnologije su još jedan faktor koji doprinosi novoj logi-

ci aglomeracije. One omogućuju geografsku raspršenost i istodobnu integraciju mnogih aktivnosti, no posebni uvjeti pod kojima su takvi resursi na raspolaganju proizročili su centralizaciju najnaprednijih korisnika u najnaprednijim telekomunikacijskim centrima (CASTELLS 1996; GRAHAM 2000).

Fokuseranje na *rad* iza komandnih funkcija, na stvarni *proizvodni proces* u financijskom kompleksu i kompleksu uslužnih djelatnosti, i na globalna tržišta, ima za posljedicu da uključuje u razmatranje materijalne resurse na koje se oslanja globalizacija kao i cjelokupnu infrastrukturu poslova za koje se obično ne smatra da pripadaju korporacijskom sektoru ekonomije. Tu se javlja ekonomska konfiguracija koja se uvelike razlikuje od one koju predlaže koncept informacijske ekonomije. Mi izlažemo materijalne uvjete, mjesta proizvodnje, i vezanost za mjesto koji su također dio globalizacije i informacijske ekonomije.

Izlažemo također široki raspon tipova tvrtki, tipova radnika, tipova radnih kultura, tipova stambenih miljea, koji su također dio procesa globalizacije iako nikada nisu bili određeni, prepoznati ili predstavljani kao takvi. A niti su vrednovani kao takvi. U tom smislu, nova urbana ekonomija je vrlo problematična. To je možda najočitiije u globalnim gradovima i njihovim regionalnim pandanima. To pokreće čitav niz novih dinamika nejednakosti (SASSEN 2000: POGL. 8 I 9). Novi sektori rasta - specijalizirane uslužne djelatnosti i finan-

cije - imaju sposobnost stvaranja profita koja je daleko superiornija od sposobnosti tradicionalnijih ekonomskih sektora, koji jesu nužni za funkcioniranje urbane ekonomije i dnevnih potreba stanovnika no čiji je opstanak ugrožen u situaciji u kojoj financije i specijalizirane uslužne djelatnosti ostvaruju superprofit.⁰¹

NOVE GEOGRAFIJE CENTRALNOSTI I MARGINALNOSTI

Uvijek je postojala velika razlika u sposobnosti stvaranja profita u različitim sektorima ekonomije. No ono

- 01 Također sam pokušala pokazati kako su ove nove nejednakosti u sposobnostima za ostvarivanje profita pojedinih ekonomskih sektora, sposobnosti domaćinstava za ostvarivanje prihoda i cijene u napredujućim i nazadujućim tržištima doprinijele formiranju neformalnih ekonomija u velikim gradovima visoko razvijenih zemalja. Ove neformalne ekonomije manevriraju između ovih novih ekonomskih trendova i regulativnih okvira koji su stvoreni kao odgovor na starije ekonomske uvjete.

čemu smo danas svjedoci drugačijeg je razmjera i uzrokuje goleme poremećaje u djelovanju različitih tržišta, u rasponu od stanovanja do rada. To se može vidjeti, primjerice, u povlačenju mnogih poduzetnika nekretninama sa stambenog tržišta za kućanstva s niskim ili srednjim prihodima zbog rastuće potražnje za stanovanjem novih visoko plaćenih profesionalaca i mogućnosti napanavanja cijena za tu stambenu ponudu.

Ono sa čime smo ovdje suočeni dinamika je vrednovanja koja je uvelike povećala udaljenost između cijenjenih, štoviše precijenjenih, sek-

tora ekonomije i obesicijenjenih sektora, čak i kad su ovi posljednji dio vodećih globalnih industrija. To obesicijavanje sve većih sektora ekonomije uklopljeno je u masovnu demografsku tranziciju prema povećanoj zastupljenosti žena, afro-amerikanaca i imigranata iz trećeg svijeta u urbanoj radnoj snazi.

Ovdje zamjećujemo zanimljivu korespondenciju između velikih koncentracija korporacijske moći i ogromnih koncentracija “drugih”. Veliki gradovi, u visoko razvijenim zemljama, područja su u kojima mnogi procesi globalizacije poprimaju konkretne, lokalizirane forme. Fokusiranje na gradove omogućuje nam, k tome, da zahvatimo ne samo više, nego i niže tokove globalizacije. Te lokalizirane forme, dobrim dijelom, i jesu ono što globalizacija zaista jest. Na gradove također možemo gledati kao na mjesta protuslovlja internacionalizacije kapitala. Nadalje, uzmemo li u obzir da se u velikim gradovima nalazi i veliki dio obespravljenih populacije - imigranti u Evropi i Sjedinjenim Državama, afro-amerikanci i latino-amerikanci u Sjedinjenim Državama - onda postaje očigledno da su gradovi postali strateška područja za čitav niz konflikata i protuslovlja.

Globalna ekonomija se materijalizira u mreži strateških mjesta rasprostranjenih širom svijeta, među kojima su najviše pozicionirani veliki poslovni i financijski centri. Ovu globalnu mrežu možemo shvatiti kao mrežu koja oblikuje novu ekonomsku geografiju centralnosti

koja presijeca nacionalne granice i staru podjelu Sjever-Jug. Ona ukazuje na pojavu jedne paralelne političke geografije, transnacionalnog prostora za formiranje novih zahtjeva globalnog kapitala.

Ova nova ekonomska geografija centralnosti jednim svojim dijelom reproducira postojeće nejednakosti, no također je i rezultat dinamike specifične za današnje oblike ekonomskog rasta. Ona poprima mnoge oblike i djeluje na mnogim područjima, od distribucije telekomunikacijskih sredstava do strukture ekonomije i zapošljavanja. Globalni gradovi postali su područja neograničene koncentracije ekonomske moći i komandni centri globalne ekonomije, dok su gradovi koji su nekada bili veliki tvornički centri pretrpjeli ogromno nazadovanje.

Najmoćnija od ovih novih geografija centralnosti na inter-urbanom nivou povezuje velike međunarodne financijske i poslovne centre poput New Yorka, Londona, Tokya, Pariza, Frankfurta, Züricha, Amsterdama, Los Angelesa, Sydneya, Hong Konga i drugih. No ova nova geografija uključuje i gradove poput Sao Paola, Buenos Airesa, Bangkoka, Taipeia i Mexico Citya. Intenzitet transakcija između ovih gradova, osobito kroz financijska tržišta, transakcije i uslužne djelatnosti, te investicije, bitno se povećao kao i razmjeri o kojima je riječ. Istovremeno je došlo do velikih nejednakosti u koncentraciji strateških resursa i aktivnosti između ovih i drugih gradova u istoj državi.

Izrazita orijentacija na svjetska tržišta koja je očita u ovim gradovima nameće pitanja o njihovoj povezanosti s njihovim nacionalnim državama, regijama te širim ekonomskim i društvenim strukturama u takvim gradovima. Gradovi su tradicionalno bili duboko uklopljeni u ekonomije svojih regija; štoviše, često su i odražavali neke karakteristike regije, što je uglavnom još uvijek slučaj. No gradovi koji predstavljaju strateška mjesta globalne ekonomije teže odvajanju od vlastite regije, što je u suprotnosti s temeljnom propozicijom tradicionalnog znanstvenog shvaćanja urbanih sistema, naime, da ovi sistemi unapređuju teritorijalnu integraciju regionalnih i nacionalnih ekonomija. Uz te nove globalne i regionalne hijerarhije gradova nalazi se golemo područje koje moramo specificirati ili iznova specificirati teorijski i empirijski.

No i unutar velikih gradova nailazimo na novu geografiju centralnosti i marginalnosti. U centre gradova i metropolitanskih poslovnih centara ulaze velike investicije u nekretninama i telekomunikacijama dok siromašniji dijelovi grada oskudijevaju u resursima. Primanja visoko obrazovanih radnika se iznimno povećavaju dok se ona nisko i srednje stručnih radnika smanjuju. Financijske uslužne djelatnosti ostvaruju superprofite dok industrijske uslužne djelatnosti jedva preživljavaju. Ti su trendovi, uz različite nivoe intenziteta, očiti u sve većem broju velikih gradova razvijenog svijeta i sve više u nekim zemljama u razvoju integriranim u globalni ekonomski sistem.

NOVA TRANSNACIONALNA POLITIKA MJESTA

Osobito sam zainteresirana za mogućnost nove politike tradicionalno obespravljenih aktera koji djeluju u ovoj novoj transnacionalnoj geografiji. Politike koja stoji na raskršću između ekonomskog sudjelovanja u globalnoj ekonomiji i politika obespravljenih, koja bi, u tom smislu, dodala još jednu ekonomsku dimenziju, osobito putem onih koji obnašaju druge poslove u globalnoj ekonomiji - od tvorničkih radnika u slobodnim trgovinskim zonama do čistača na Wall Streetu.

Centralnost mjesta u kontekstu globalnih procesa otvara transnacionalne ekonomske i političke mogućnosti u formiranju novih zahtjeva i, sukladno, u konstituiranju prava, pogotovu prava na mjesto, i, u krajnjem slučaju, u konstituiranja "građanstva". Grad se javlja kao mjesto za iznošenje novih zahtjeva: od strane globalnog kapitala koji koristi grad kao "organizacijsku robu", ali također i od strane obespravljenih dijelova urbane populacije koja je često podjednako internacionalizirano prisutna u velikim gradovima kao i kapital. Denacionalizacija urbanog prostora i formiranje novih zahtjeva koji imaju težište u transnacionalnim akterima i koji uključuju sporenje, nameću pitanje "Čiji je grad?".

Ovo smatram svojevrsnim političkim otvaranjem mogućnosti koje sadrži sposobnost da ujedinjuje preko nacionalnih granica i zaoštrava konflikte unutar njih.

Globalni kapital i nova imigrantska radna snaga dvije su velike instance transnacionaliziranih kategorija koje imaju ujedinjujuća svojstva unutar sebe, a međusobno se osporavaju unutar globalnih gradova. Globalni gradovi mjesta su za precjenjivanje korporacijskog kapitala i obescjenjivanje obespravljenih radnika. Vodeći sektori korporacijskog kapitala danas su globalni po svome djelovanju i organizaciji. Mnoštvo obespravljenih radnika u globalnim gradovima su žene, imigranti, ljudi druge boje kože. I jedni i drugi nalaze u globalnom gradu strateško mjesto njihovog ekonomskog i političkog djelovanja.

Postoji li transnacionalna politika koja je uklopljena u centralnost mjesta i u novu geografiju strateških mjesta kao što je svjetska mreža globalnih gradova? To je geografija koja presijeca državne granice i stare podjele Sjever-Jug. Imigracija je, primjerice, jedan od velikih procesa kroz koje se konstituira nova transnacionalna politička ekonomija koja je većim dijelom uklopljena u velike gradove budući je većina imigranata, bilo u Sjedinjenim Državama, Japanu ili Zapadnoj Evropi, koncentrirana u velikim gradovima. To je, po mojem shvaćanju, jedan od konstitutivnih procesa globalizacije danas, iako kao takav nije prepoznat niti je zastupljen u uvriježenom poimanju globalne ekonomije.

Ukratko. Svoju interpretaciju nove politike omogućene globalizacijom temeljim na detaljnom razumijevanju ekonomske strukture globalizacije, te posebno na cen-

tralnosti mjesta u kontekstu u kojem je mjesto shvaćeno kao neutralizirano raspoloživim kapacitetima globalne komunikacije i nadzora. Smatram da je važno analizirati ekonomsku strukturu globalizacije kako bi se dokućilo može li nova transnacionalna politika biti uspostavljena oko nove transnacionalne ekonomske geografije. Drugo, smatram kako nam analiza ekonomske strukture mjesta u globalnoj ekonomiji omogućuje da ukažemo na nekorporacijske komponente ekonomske globalizacije i da ispitamo mogućnost novog tipa transnacionalne politike.

Smještene materijalnosti i globalni domet

Iako vodeći ekonomski sektori dnašnjice funkcioniraju u elektronskom prostoru, ipak postoji određena vrsta materijalnosti koja je osnova tih vodećih ekonomskih sektora. Čak i najdigitaliziraniji, najglobaliziraniji i najdematerijaliziraniji sektori, poput globalnih financija, na nekoj toćci svog procesa prelaze u prostor. Kada se to događa, onda se to događa u ogromnim koncentracijama izrazito materijalnih struktura. Njihove djelatnosti se odvijaju kako u fizićkom tako i u digitalnom prostoru i iziskuju materijalne i digitalne strukture s vrlo specifićnim zahtjevima - potrebom da se zadovolji činjenicu da su djelatnosti tvrtke istovremeno dijelom deteritorijalizirane i dijelom izrazito teritorijalizirane, da obuhvaćaju ćitavu zemaljsku kuglu i da su izrazito koncentrirane na vrlo određenim mjestima. To stvara stratešku geografiju koja presijeca granice i prostore, a ipak je smještена u određenim gradovima.

Iz te konfiguracije izlaze na vidjelo tri pitanja lokalnosti i konteksta. Jedno je pitanje osobitog tipa subekonomije o kojoj je ovdje riječ: iznutra umrežena, dijelom digitalna, uglavnom orijentirana na globalna tržišta a ipak velikim dijelom djelatna iz brojnih premda specifičnih mjesta diljem svijeta. Drugo je nejasnije i možda iako ja to tako ne mislim - čisto teorijsko pitanje koje se odnosi na presjecište između fizičkog i digitalnog prostora unutar kojeg tvrtka ili, općenitije, ova subekonomija djeluje. Nastojim razumjeti ovo presjecište ne kao crtu koja dijeli dva različita entiteta koja se međusobno isključuju, već kao graničnu zonu sa svojim vlastitim specifičnim svojstvima. Treće je pitanje kontekstualnosti - u onom lokalnom, u onom smještenom, u onom graničnom. Čini se da osobiti karakter ovih umreženih subekonomija (koje su dijelom čvrsto smještene na određenim lokalitetima a dijelom deterritorijalizirane i djelatne u globalnim digitalnim razmjerima) rastvara postojeće pojmove konteksta, odnosa s okruženjem (bilo društvenim, vizualnim, djelatnim ili retoričkim).

UMREŽENA SUBEKONOMIJA

Ovaj sektor dobrim dijelom čini veliki broj relativno malih, visoko specijaliziranih tvrtki. Iako neke tvrtke koje se bave financijskim uslugama, osobito nakon nedavnih spajanja različitih tvrtki, mogu mobilizirati enormne količine kapitala i upravljati enormnom imovinom, one su male tvrtke u smislu zaposlenika i stvar-

nog fizičkog prostora kojeg zauzimaju u usporedbi s velikim tvorničkim tvrtkama koje, bez obzira na razinu automatizacije proizvodnog procesa, imaju znatno veći radni intenzitet i iziskuju veliku količinu fizičkog prostora. Drugo, specijalizirane uslužne tvrtke trebaju i imaju korist od fizičke blizine srodnih specijaliziranih tvrtki - financijskih usluga, pravnih usluga, računovodstva, ekonomskih predviđanja, kreditnog rejtinga i drugih savjetodavnih usluga, kompjuterskih stručnjaka, odnosa s javnošću, i još mnoštva različitih tipova ekspertize u mnoštvu različitih područja. Proizvodnja nekog financijskog instrumenta zahtjeva mnoštvo visoko specijaliziranih unosa od mnoštva različitih tvrtki.

Fizička se blizina pokazuje kao prednost utoliko što je vrijeme od najveće važnosti, a kompleksnost je takva da su izravne transakcije često efikasnije i jeftinije od telekomunikacija (jer bi bio potreban enorman bandwidth i još uvijek ne bi pokrio čitavo polje komunikacijskih činova - a prečica kojom se ogromna količina informacije može razmijeniti među ljudima je direktan susret). Ali, u isto vrijeme, ovaj umreženi sektor ima global-

02 Ovim pitanjem, osobito budućnošću financijskih centara s obzirom na elektronsku trgovinu i nove strateške saveze velikih financijskih centara bavim se u Sassen 2000: pogl. 7.

ne razmjene i sigurno je da jednim svojim dijelom funkcionira u digitalnom prostoru, tako da je također umrežen i na deterritorijaliziran način koji ne zahtjeva fizičku blizinu.⁰²

PRESJECIŠTE STVARNOG I DIGITALNOG PROSTORA

U toj subekonomiji očituje se nova topografija jedne ekonomske aktivnosti koja se kreće između stvarnog i digitalnog prostora. Još ne postoje potpuno virtualizirane tvrtke ili ekonomski sektori. Čak i financije - najdigitaliziranija, najdematerijaliziranija i najglobaliziranija od svih djelatnosti - sadrži topografiju koja se kreće između

- 03 Drugi pristup tim pitanjima susrećemo na Aspen Roundtable on Electronic Commerce [Aspenski okrugli stol o elektronskoj trgovini] (Aspen, Colorado, SAD), godišnjem događanju koje okuplja izvršne direktore vodećih softverskih i hardverskih tvrtki kao i ključne ulagatelje kapitala u taj sektor. Opći dojam ovih insajdera je da elektronski medij ima značajna ograničenja i da on neće zamijeniti druge tipove tržišta. Vidi *The Global Advance of Electronic Commerce. Reinventing Markets, Management and National Sovereignty*. Washington, D.C.: The Aspen Institute, Communications and Society Program, 1998.

stvarnog i digitalnog prostora.⁰³ U različitim razmjerima i u različitim tipovima sektora i tvrtki, zadaće tvrtke sada su raspodijeljene preko ove dvije vrste prostora; nadalje, postojeće konfiguracije podložne su značajnim transformacijama kompjuteriziranjem i standardiziranjem zadaća, daljnjom globalizacijom tržišta, itd. Općenitije, telematika i globalizacija se javljaju kao temeljne sile koje preobražavaju organizaciju ekonomskog prostora. To preobražavanje seže od prostorne virtualizacije sve većeg broja ekonomskih djelatnosti do rekonfiguracije geografije izgrađenog okruženja ekonomske djelatnosti. Bilo u elektronskom prostoru ili u geografiji izgrađenog okruženja, ovo preobražavanje uključuje organizacijske i strukturalne promjene.

Postavlja se pitanje vrijedi li promišljati i istraživati presjecište ove dvije vrste prostora u topografiji djelatnosti neke tvrtke ili neke dinamike. O ovom se presjecištu, možda ne sluteći, razmišlja kao o crti koja razdvaja dvije zone koje se međusobno isključuju. Predložila bih proširivanje te crte u “analitičko razmeđe” koje iziskuje vlastito empirijsko određivanje i teoretiziranje i sadrži vlastitu sposobnost oblikovanja praksi i organizacijskih oblika. Prostor kompjuterskog ekrana, koji možemo shvatiti kao jednu verziju ovog presjecišta, nije dovoljan ili, u najboljem slučaju, predstavlja samo djelomičan prikaz ovog presjecišta.⁰⁴

Priznajem, opsjednuta sam pitanjem presjecišta, no s njegovom razradom nisam daleko odmakla. Ono je za mene oprimjerenje obuhvatnijeg stanja koje prevladava u društvenim znanostima: crta razgraničenja kao neproblematizirani način povezivanja/razdvajanja dviju različitih zona (o kojim god zonama da se radi - konceptualnim, teorijskim, analitičkim, empirijskim, zonama smisla, prakse). Koji se postupci uvode, a koji uklanjaju uvođenjem te crte tamo? Lako je moguće da su to analitički postupci koji su vezani uz tip posla kojim se ja bavim, a

gotovo i da nemaju značenja za druge tipove i predmete istraživanja.

Oni svakako nisu predmet konvencionalnog društveno-znanstvenog mišljenja.

04 Rad Johna Seelya Browna (Xerox Parc) o prostoru ekrana jedno je od najsofisticiranijih i od onih koji najviše obećavaju.

ŠTO KONTEKSTUALNOST ZNAČI U OVOM OKRUŽENJU?

Umrežena subekonomija koja jednim svojim dijelom djeluje u stvarnom prostoru a drugim u globalno obuhvatnom digitalnom prostoru ne može se jednostavno kontekstualizirati u terminima njenog okruženja. A ne mogu se ni pojedinačne tvrtke. Ta subekonomija je istodobno orijentirana na sebe i na globalno. Intenzitet transakcija unutar nje je takav da zasjenjuje svako razmatranje šireg lokaliteta ili regije unutar koje egzistira. Na drugom, većem razmjeru na kojem proučavam globalne gradove došla sam do zaključka da se ti gradovi više orijentiraju ka globalnim tržištima nego prema svojim zaledima, što opovrgava ključnu postavku literature o urbanim sistemima, postavku da gradovi i urbani sistemi integriraju i oblikuju nacionalni teritorij. Gradovi su možda imali tu ulogu u periodu tijekom kojega su masovna proizvodnja i masovna potrošnja bile dominantan pogon rasta razvijenih ekonomija, koje su napredovale ovisno o sposobnosti ekonomske i političke organizacije na nacionalnom nivou.

No danas, zbog uspona digitaliziranih, globaliziranih sektora poput financija, to više nije slučaj. Veze s drugim zonama i sektorima u njegovom "kontekstu" posebne su vrste - one koje spajaju svjetove koje smatramo radikalno različitim. Primjerice, neformalna ekonomija u nekolicini imigrantskih zajednica u New Yorku osigurava nisko plaćene radnike za "druge" poslove

na Wall Streetu, središtu globalnih financija. Ista stvar se dešava u Parizu, Londonu, Frankfurtu, Zürichu. Međutim, te druge zone i te druge radnike ne smatra se dijelom konteksta, lokaliteta umrežene subekonomije o kojoj je ovdje riječ, iako to oni po mom shvaćanju jesu. S druge strane, neposredno fizičko okruženje financijskog poslovnog središta može biti obilježeno pokušajima da se stvara sada vrlo pomodna kontekstualna arhitektura i urbano projektiranje. No s obzirom na tip mog istraživanja i analize, to predstavlja prikrivanje, zaklanjanje činjenice da neposredno fizičko okruženje nije kontekst ove umrežene subekonomije; zapravo ono ima jako malo, ako uopće, veze s njom.

Što je onda “kontekst”, lokalno, to “ovdje”? Nova umrežena subekonomija zauzima stratešku, dijelom deteritorijaliziranu geografiju, koja presijeca granice i povezuje različite točke na zemaljskoj kugli. Ona zauzima samo djelić svog lokalnog okruženja, njene granice nisu granice gradova u kojima je djelomično locirana, niti su to “susjedstva”. Ova subekonomija nosi u sebi intenzitet ogromne koncentracije vrlo materijalnih resursa koje potrebuje kada ulazi u prostor i činjenicu svog globalnog dometa ili transnacionalne geografije. Njen sugovornik nije okruženje ili kontekst, nego datost globalnoga, no ona je ipak uklopljena, makar u jednom momentu svoje dinamike, u skup vrlo specifičnih i materijalno izgrađenih okruženja.

Nisam sigurna što ova uklopljenost u fizička mjesta i istodobno odbacivanje konteksta (koji je zamijenjen globalnim) znači teorijski, empirijski i djelatno. Strateški postupak nije potraga za poveznicama s “okruženjem”,

05 Ovo isto vidim i na političkom polju, osobito u onoj vrsti “globalne” politike koja se pripisuje Internetu. Ja to radije shvaćam kao mnoštvo lokaliziranih operacija, no s tom razlikom da su one dio globalne mreže koju zovem Internet. To proizvodi “znanje” koje mijenja obilježja lokalnoga. Vidi “Digital networks and power”, *Theory, Culture and Society*.

06 Mnogi znanstvenici bi se složili s tim, iako na tu stvar gledaju iz različitih uglova i koriste drugačiji vokabular. Pogledaj pr. Hobsbawm 1994; Tilly 1995; Jessop 1999; Hardt i Negri 2000. Vidi također različita poglavlja u svakoj od dole navedenih knjiga za presjek gledišta: Mittelman 1996, Olds i dr. 1999, Smith i dr. 1999, i Calabrese i Burgelman 1999 - izdvojem li samo literaturu na engleskom jeziku.

kontekstom, nego je to prije smještanje u stratešku transnacionalnu geografiju konstituiranu mnoštvom “lokalnosti”. U slučaju ekonomije vidimo da stare hijerarhije razmjera, uobičajeno oblikovane nekim elementarnim kriterijem veličine - lokalne, regionalne, nacionalne, međunarodne - definirane specifičnim nacionalnim instancijama više ne vrijede za određene konfiguracije poput umrežene subekonomije o kojoj je ovdje bila riječ. Integracija se više ne postiže prijelazom na neposredno slijedeći razmjer, u smislu veličine. Lokalno danas izravno transagira s globalnim - globalno se smješta u lokalno i globalno samo je konstituirano kroz mnoštvo lokalnosti.⁰⁵ U tome smislu, riječ je o formiranju nove geografije koje razbija granice kontekstualnosti i tradicionalnih hijerarhija razmjera.

Agende denacionalizirane države i privatizirano kreiranje normi

Države su danas suočene s novom geografijom moći.⁰⁶ Promjena stanja u kojem se država danas nalazi često se objašnjava opadanjem regulatorne sposobnosti koje je uzrokovano korjenitim promjenama koje pripisujemo ekonomskoj globalizaciji: deregulacija tržišta, ekonomskih sektora i nacionalnih granica te privatizacija tvrtki javnog sektora.

No, prema mom shvaćanju, ova nova konfiguracija moći s kojom su države suočene povlači za sobom znatno diferenciranije procese nego što to sugeriraju predodžbe o sveukupnom smanjivanju značaja države. Svjedoci smo repozicioniranja države na širem polju moći i rekonfiguracije djelovanja države. Ovo šire polje moći je dijelom konstituirano formiranjem novog privatnog institucionalnog poretka povezanog s globalnom ekonomijom i dijelom povećanim značajem različitih institucionalnih poredaka angažiranih na različitim aspektima široko shvaćenog općeg dobra, poput međunarodne mreže nevladinih organizacija i međunarodnog režima ljudskih prava. Ta nova geografija povlači za sobom dubokosežnije procese transformacije države nego što to predodžbe o običnom gubitku moći sugeriraju. Državno djelovanje ili *raison d'état* - supstancijalna racionalnost države - tijekom stoljeća poprimalo je mnoštvo oblića. Svaka od tih transformacija imala je svoje pos-

ljedice. Danas su se uvjetovanja i sadržaj specifičnih komponenti djelovanja država značajno promijenili u usporedbi s neposredno prethodnim periodom, periodom nakon drugog svjetskog rata. Neke od ovih promje-

- 07 Za potpuniju razradu ovih pitanja kao i čitavog skupa drugih pitanja vladanja povezanih sa sferom ljudskih prava, građanstva i imigracije, vidi Sassen (2003).

- 08 Ove ideje sam iscrpnije razradila u Sassen 1996; 1999a). Treba pojasniti da kada sam prvi puta razradila termin "denacionalizacija" 1995. prilikom Memorial Schoff Lectures (1996) namjeravala sam njime odrediti specifičnu dinamiku, a ne neki opći pojam koji se može istoznačno koristiti s postnacionalnim, globalnim, ili nekim sličnim terminom. S obzirom na to vidi debatu u nadolazećem broju *Indiana Journal of legal studies* (2000) i posebno milenijsko izdanje *Public Culturea* (2000).

na tipično su uhvaćene u slici usporedbe današnjih neo-liberalnih ili kompetitivnih država s državama blagostanja poslijeratne ere.

U jednom većem istraživačkom projektu došla sam do tri zaključka.⁰⁷ Prvo, smatram da su određujuća svojstva ovog novog, uglavnom ali ne i isključivo, privatnog institucionalnog poretka u nastajanju njegova sposobnost da privatizira ono što je dosad bilo javno i da denacionalizira dosadašnje nacionalne ovlasti i agende političkih strategija. Ta sposobnost privatiziranja i denacionaliziranja uzrokuje određene transformacije nacionalne države, ili preciznije, nekih njenih sastavnica. Nadalje, smatram da ovaj novi institucionalni poredak ima i normativne ovlasti - novu normativnost koja je utemeljena u onome što je bila i što donekle još uvijek jest glavna normativnost modernosti - *raison d'etat*.

Ta nova normativnost dolazi iz svijeta privatne moći, no smješta se u javni prostor doprinoseći denacionaliziranju povijesno konstruiranih agendi nacionalnih država.⁰⁸ Napokon, smatram da određene institucionalne komponente nacionalne države počinju funkcionirati kao institucionalno utočište za djelovanje snažnih dinamika “globalnog kapitala” i “tržišta globalnog kapitala”. Na taj način, državne institucije pomažu preusmjeravanju svog vlastitog političko-strateškog djelovanja, ili šire, državnih agendi prema zahtjevima globalne ekonomije. To nameće pitanje o tome što je “nacionalno” u tim institucionalnim komponentama države povezanim s implementacijom i regulacijom ekonomske globalizacije.

I osobite transformacije unutar države i novonastajući privatizirani institucionalni poredak - orijentirani na upravljanje ključnim aspektima globalne ekonomije - djelomični su i u nastajanju iako imaju strateški karakter. Oni imaju sposobnost mijenjanja možda ključnih uvjeta “liberalne demokracije” i organizacijske arhitekture međunarodnog prava, njegovih ciljeva i isključivosti. U tom smislu oni imaju sposobnost mijenjanja ciljeva državnih ovlasti i međudržavnog sistema, ključnih institucionalnih domena kojima se uspostavlja “vladavina zakona”. Nismo svjedoci nestajanja država kao takvih, nego prije tome da države u ovom novom institucionalnom poretku više nisu jedini ili najvažniji strateški posrednici i da države, uključujući i one moćne, prolaze kroz transformaciju nekih njihovih ključnih instituci-

onalnih komponenti. Oba ova trenda doprinose demokratskoj deficijenciji demokracije i daljnjem jačanju “legitimnosti” određenih tipova zahtijeva i normi.

Jedna od uloga države vis-à-vis ekonomske internacionalizacije bila je da posreduje u usuglašavanju nacionalnih zakona i djelatnosti stranih ekonomskih aktera - bilo da su to tvrtke, tržišta ili supranacionalne organizacije - na svome teritoriju kao i djelatnosti nacionalnih ekonomskih aktera na međunarodnom nivou. To nije nova uloga, već transformirana i proširena uloga. U slučaju Sjedinjenih Država, vlada je provela zakonodavne mjere, izvršne odredbe, i sudske odluke koje su omogućile inozemnim tvrtkama da djeluju u Sjedinjenim Državama a tržištima da se internacionaliziraju. Postoje li određeni uvjeti zbog kojih se obnašanje ove uloge u današnjoj fazi svjetske ekonomije razlikuje od onoga što je ono moglo biti u ranijim fazama svjetske ekonomije?

Iako je to dobrim dijelom stvar interpretacije, smatram da u današnjem dobu ima nečeg osobitog. S jedne strane imamo iznimno opsežan korpus zakona, većim dijelom razvijenih u posljednjih sto godina, koji osiguravaju isključivu vlast nacionalne države nad teritorijem, vlast koja u tom razmjeru nije postojala u prethodnim stoljećima, i, s druge strane, značajno institucionaliziranje, osobito u 1990-tim, “prava” nenacionalnih tvrtki, deregulaciju prekograničnih transakcija i povećan utjecaj/moć nekih nadnacionalnih organizacija. Ako

je osiguravanje ovih prava, opcija i moći, prouzrokovalo makar djelomično odbacivanje nekih ovlasti države konstruiranih u proteklom stoljeću, možemo ustvrditi da to stvara uvjete za transformaciju uloge države. To također pokazuje i neizostavnu ulogu nacionalnih država u procesu globalizacije.

Sljedeće pitanje bi se tada odnosilo na prirodu ove uloge i na različitost te uloge od države do države.⁰⁹ Da li je uloga države jednostavno u reduciranju vlastitih ovlasti (kao što to sugeriraju termini poput deregulacije i privatizacije, i općenito “manje vlasti”) ili ta uloga za-

htjeva proizvodnju novih tipova regulacija, zakonodavnih mjera, sudskih odluka, ukratko, proizvodnju čitavog niza novih “legalnosti”.¹⁰

09 Iako se ova diskusija odnosi na države koje djeluju pod vladavinom zakona, moramo uzeti u obzir i značajne razlike u moći ovih država. Kao što je često puta rečeno, vlada Sjedinjenih Država može smjerati da nametne uvjete globalnim tržištima i državama sudionicama što, primjerice, vlada Argentine ne može.

10 Koristim taj termin da bih razlikovala tu proizvodnju od “prava” ili “jurisprudencije” (Sassen 1996: pogl. 1).

Nadalje, ukoliko zaista neke države, to jest Sjedinjene Države i Velika Britanija, daju formu ovim novim legalnostima, to jest određene aspekte izvedene iz anglo-američkog trgovačkog prava i njemu pripadajućih računovodstvenih standarda, te ih tako nameću drugim državama uslijed međuovisnosti koja je u srži trenutačne faze globalizacije, onda to uzrokuje i

nameće čitav skup pritisaka na države sudionice.¹¹ Zakonodavne mjere, izvršne odredbe, pridržavanje novih

- 11 Ova dominacija poprima mnoštvo oblika i ne zahvaća samo siromašne i slabije države. Francuska, primjerice, spada među svjetski najjače snabdjevače informacijskim uslugama i uslugama industrijskog inženjeringa u Evropi te zauzima čvrsto, iako ne iznimno, mjesto u financijskim i osiguravateljskim uslugama. No značajno zaostaje u pravnim i računovodstvenim uslugama zbog dominacije anglo-američkog prava i standarda u međunarodnim transakcijama. Anglo-američke tvrtke s uredima u Parizu skrbe za pravne potrebe tvrtki, francuskih ili stranih, koje posluju u Francuskoj. Slično tome, anglo-američko pravo značajno dominira međunarodnim trgovinskim arbitražama, institucijom utemeljenom u kontinentalnim zakonodavnim tradicijama, osobito Francuske i Švicarske.

tehničkih standarda, i tako dalje, trebale bi generirati pojedinačne institucije i političke strukture svake od tih država.¹²

Termini poput “deregulacija”, financijska i trgovinska liberalizacija i privatizacija, najčešće se koriste pri opisivanju promjena ovlasti države u sferi ekonomije. Problem tih termina je što oni označavaju samo povlačenje države iz regulacije vlastite ekonomije, a ne zahvaćaju sve načine na koje država sudjeluje u stvaranju poretka koji globalizaciju pospješuje, niti zahvaćaju popratne transformacije države - dva pitanja za koja sam osobito zainteresirana.

Da ilustriram. Centralne banke su nacionalne institucije koje se bave nacionalnim pitanjima. Ipak, u proteklih deset godina one su postale, unutar nacionalne države, institucionalno utočište monetarne politike koja pospješuje razvoj globalnog tržišta kapitala, i u stvari,

12 Iako je opće poznato, vrijedi se prisjetiti kako je ova garancija prava kapitala uklopljena u određeni tip države, određeni koncept prava kapitala i određeni tip međunarodnog pravnog režima; uglavnom je uklopljena u državu najrazvijenijih i najmoćnijih zemalja svijeta, u zapadnjačko poimanje ugovora, prava vlasništva, i u nove pravne režime koji služe daljnjem pospješenju globalizacije, pr. tjeranje država da priznaju autorska prava.

13 Dok ovu autonomiju uzimamo zdravo za gotovo kada su u pitanju Sjedinjene Države ili većina zemalja Evropske Unije (iako ne svatko centralnu banku Francuske, prije formiranja Evropske Centralne Banke, izvršna vlast nije smatrala autonomom), u mnogim državama izvršna vlast ili lokalne oligarhije već dugo imaju značajan utjecaj na centralne banke - iako ne nužno na uštrb najugroženijih slojeva pučanstva.

općenitije gledano, globalni ekonomski sistem. Novi uvjeti globalnog ekonomskog sistema - zahtjevi koji moraju biti ispunjeni da bi se država integrirala u globalno tržište kapitala - donose autonomiju centralnih banaka kao svoj ključni element.¹³ Time se provodi zadatak uspostavljanja određenog tipa monetarne politike, pr. zastupanje niske inflacije spram većeg rasta zaposlenosti čak i kada predsjednik, osobito u predizborno vrijeme, preferira suprotno. Dok s jedne strane zaštita centralne banke svakako pomaže borbi protiv korupcije, s druge strane ona predstavlja pokretač čitavog skupa prilagodbi nacionalnih država zahtjevima globalnog tržišta kapitala. Moguća je slična analiza ministarstva financija (ili Državne riznice u Sjedinjenim Državama) koja su bila prisiljena nametnuti određeni tip fiskalne politike kao dijela novih uvjetovanja ekonomske globalizacije.

Teorijski, to bi značilo objasniti/konceptualizirati određeni skup pojava koje se javljaju unutar nacio-

- 14 Ovo je teorijski i istraživački potpuno neistraženo područje, bavljene njime bi značilo ispitati kako se ta proizvodnja događa i kako se legitimira. Istraživanje bi svakako variralo od države do države (te varijacije bi tada trebalo ustanoviti, odvagnuti i interpretirati).
- 15 Ovdje se postavlja pitanje što je zapravo “nacionalno” (nacionalno u smislu nacionalne države, a ne nacije) u nekim komponentama državnih institucija koje su povezane s implementacijom i regulacijom ekonomske globalizacije. Društvene značnosti su slabo opremljene za ovaj zadatak zbog pristupa teoriji i istraživanju koji je izrazito centriran na državu. (Za kritičko preispitivanje centriranosti na državu u društvenim znanostima vidi, primjerice, Taylor 2000; Hardt i Negri 2000; vidi također općenito Abulughod 2000).
- nalnog institucionalnog okruženja, ali sada su usmjerene prema nacionalnim ili transnacionalnim agendama a nekoć su bile usmjerene prema nacionalnim agendama.

Prilagođavanje interesima stranih tvrtki i investitora, u uvjetima u kojima je većina institucionalnih domena države konstruirana kao “nacionalna”, iziskuje usuglašavanje.¹⁴ Modus usuglašavanja u sadašnjoj fazi ide u pravcu koji ja opisujem kao denacionalizaciju nekolicine visoko specijaliziranih komponenti nacionalnih institucija.¹⁵ Moja je hipoteza da neke komponente nacionalnih institucija, iako formalno nacionalne, nisu nacionalne u smislu u kojem su državne prakse oblikovale taj termin od pojave takozvanih regulativnih država osobito na zapadu. Iako nesavršeno implementirana i iako često isključuje nacionalne manjine, kejnzijanska politika koja stremi jačanju “nacionalne” ekonomije, “nacionalne” potrošačke moći, podižući nivo obrazovanosti “nacionalne” radne snage,

dobra je ilustracija značenja “nacionalnoga”. Očigledno je da to znatno varira od države do države, kako u opsegu u kojem je takav nacionalni političko-strateški projekt opstojao tako i u stvarnom vremenskom razdoblju njegove provedbe.

Ključna je činjenica za ovu analizu da novonastajući, često nametnuti konsenzus u zajednici država za promicanje globalizacije nije samo politička odluka: ona uključuje i određen tip *djelovanja* velikog broja različitih institucija u svakoj od država. U tom smislu, ovaj konsenzus nije samo odluka već djelomično i oblik stvarnog djelovanja država. Nadalje, to djelovanje država proizvodi ironične posljedice jer uzrokuje destabiliziranje nekih aspekata državne moći. Tako je vlada Sjedinjenih Država, kao hegemonijska sila današnjice, navela/prisilila druge države da prihvate obveze prema globalnom kapitalu doprinoseći tako jačanju snaga koje mogu zaprijetiti ili destabilizirati ono što je historijski konstruirano kao moć države.¹⁶ Prema mom shvaćanju ovo vrijedi kako za Sjedinjene Države tako i za druge zemlje. Među ostalim to je očito i u činjenici da država i dalje igra centralnu, iako ne i isključivu, ulogu u proizvodnji legalnosti oko novih formi ekonomskih aktivnosti, a ova proizvodnja barem jednim svojim dijelom sve više hrani

¹⁶ Vidi, primjerice, argumentaciju u Arrighi, 1994; također vidi debatu u Davies, 1999.

moć novonastajuće strukture obilježene denacionalizacijom nekih komponenti te proizvodnje i privatizacijom drugih komponenti.

U tom slučaju moglo bi se reći da država prisvaja globalni projekt sužavanja svoje uloge u regulaciji ekonomskih transakcija. Može se reći da država ovdje predstavlja tehnički administrativni aparat koji trenutno ne može biti repliciran nekim drugim institucionalnim uređenjem; nadalje, to je aparat poduprt vojnom silom, globalnom silom u slučaju nekih država. Iz perspektive transnacionalnih tvrtki, cilj je osigurati funkcije koje je tradicionalno imala država na području nacionalne ekonomije, nadasve garantiranje prava vlasništva i ugovora. To bi se moglo ostvariti na nekoliko načina. Do određene granice ovo se garantiranje privatizira, kao što to, primjerice, pokazuje povećan broj međunarodnih trgovinskih arbitraža i ključni elementi novog privatiziranog institucionalnog poretka.¹⁷

Ovdje je na djelu skup strateških dinamika i institucionalnih transformacija. One mogu uključivati manji broj državnih ureda i jedinica unutar odjela uprave, manji broj zakonodavnih inicijativa i izvršnih odredbi, a ipak imati moć uspostavljanja nove normativnosti u srcu države; to je osobito zbog toga što ti strateški sektori djeluju u kompleksnoj interakciji s privatnim, trans-

nacionalnim, moćnim akterima. To je u različitoj mjeri na djelu u sve većem broju država, iako veći dio institucionalnog aparata države u principu ostaje nepromijenjen. (Inertnost birokratskih organizacija,

17 Vidi Dezalay i Garth (1996) o međunarodnim trgovinskim arbitražama; Cutler (1999), i Biersteker i dr. (u pripremi) o privatnim ovlastima.

koja kreira vlastitu verziju kaotičkog sistema, značajno doprinosi kontinuitetu). Ja konceptualiziram ovu transformaciju kao denacionalizaciju, ili preciznije, djelomičnu i početnu denacionalizaciju određenih, tipično visoko specijaliziranih, državnih institucionalnih poredaka i državnih agenda. Iz perspektive istraživanja argumentirala sam da to nameće potrebu da se odredi što je “nacionalno” (onako kako je povijesno konstruirano) u upravo ovim specijaliziranim institucionalnim poretcima unutar nacionalne države, osobito neke specifične aktivnosti i ovlasti centralnih banaka i ministarstava financija.

Način sudjelovanja države razvio se tako da ojačava moć i legitimitet privatiziranih i denacionaliziranih državnih ovlasti. Rezultat toga je nastanak novog prostorno-vremenskog poretka velike sposobnosti upravljanja i velike strukturalne moći. Taj institucionalni poredak doprinosi jačanju nekih tipova ekonomskih i političkih aktera a slabljenju drugih. On je krajnje pristran a ne univerzalan, a strateški je utoliko što ima neodobren utjecaj na veliko područje šireg institucionalnog svijeta i svijeta proživljenog iskustva a da nije potpuno odgovoran formalnim demokratskim političkim sistemima. Iako je djelomično uklopljen u nacionalne institucionalne okvire, različit je od njih. Zbog djelomične uklopljenosti u nacionalne okvire njegovo identificiranje bi iziskivalo dekodiranje onoga što jest nacionalno u onome što je povijesno konstruirano kao nacionalno.

Ukratko, smatram da je *tenzija* između A) nužne, iako djelomične, lociranosti globalnog u nacionalne teritorije i institucije, i B) razrađenog sistema prava i administracije koji je oblikovao isključivu nacionalnu i teritorijalnu ovlast suverenih država, C) dijelom razrješavana 1.) kroz procese institucionalne denacionalizacije unutar nacionalne države i nacionalne ekonomije, i 2.) kroz formiranje privatiziranih posredničkih institucionalnih uređenja koja su samo djelomično sadržana u međudržavnim sistemima i koja se razvijaju u paralelni institucionalni svijet za rukovođenje transnacionalnim operacijama.¹⁸ U pogledu istraživanja to, među ostalim, znači utvrditi što su nova teritorijalna i institucionalna uvjetovanja nacionalnih država.

18 Ovdje nailazimo na paralele s jednom posve različitom sferom djelatnosti države i transnacionalnih procesa: ulogom nacionalnih sudova u implementiranju instrumenata međunarodnog režima ljudskih prava i uključivanjem u nekolicinu novih nacionalnih ustava odredbi koje ograničavaju predmnijevanje nacionalnih država da one predstavljaju sav svoj narod u međunarodnim forumima.

Zaključak

Pobliže opisati procese koji sačinjavaju globalizaciju kroz ovaj posebni tip konceptualizacije znači iznijeti na vidjelo kako su strateški projekti globalizacije ušli u igru između dvije dominantne/čudovišne [master/monster] temporalnosti i prostornosti unutar kojih mi postojimo i djelujemo (i udjelovljujemo različite vrste mikrotemporalnosti i mikroprostornosti). Prva je slabeći prostorno-vremenski red nacionalne

države kao historijske institucije, dominantne temporalnosti za koju se često mislilo da ono jest povijesno vrijeme. Druga, globalna, je prostorno-vremenski (ne)red u nastajanju. Na presjecištu ovih koegzistirajućih prostorno-vremenskih redova/nereda svjedoci smo formiranja novih ekonomskih dinamika/prilika koje pogone i sačinjavaju ekonomsku globalizaciju.

Poimanje globalizacije na ovom tragu nameće niz pitanja o teoretizaciji i istraživanju. Transnacionalni procesi poput ekonomske globalizacije ili globalnih razdjelnica kako ih je odredio Appadurai sučeljavaju društvene znanosti s čitavim nizom teorijskih i metodoloških poteškoća. Djelomično konceptualno ograničavanje globalnoga, ili nenacionalnoga, na nacionalne teritorije podriva ključnu dualnost koja prožima mnoge metode i konceptualne okvire koji dominiraju društvenim znanostima, dualnost nacionalnoga i nenacionalnoga kao dva međusobno isključiva stanja. U slučaju suvremene globalne ekonomije, takav izazov proizlazi iz činjenice što ona istovremeno transcendirava ovlasti nacionalne države a ipak je, makar samo djelomično, usađena u nacionalne teritorije i institucije.

PREVEO: *Jakov Viločić*

Repozicioniranje građanstva: emergentni subjekti i prostori politike⁰¹

Većina znanstvenih radova o građanstvu tvrdila je da je ono nužno povezano s nacionalnom državom. Transformacije danas u tijeku nameću pitanja o ovoj tvrdnji utoliko što značajno mijenjaju one uvjete koji su u prošlosti održavali vezu između građanstva i nacionalne države. Kontekst ove moguće transformacije definiran je dvjema međusobno povezanim okolnostima. Jedna okolnost je promjena u položaju i institucionalnim svojstvima nacionalne države od osamdesetih godina dvadesetog stoljeća na ovamo kao rezultat različitih formi globalizacije u rasponu od ekonomske privatizacije i deregulacije do povećanog značaja međunarodnog režima ljudskih prava. Druga okolnost je pojava mnoštva različitih aktera, skupina i zajednica djelomično ojačanih ovim transformacijama u državi i izrazito nesklonih da se automatski identificiraju s nacijom predstavljanoj državom.

01 Ovaj tekst se zasniva na mom uvodničarskom izlaganju održanom 7. ožujka 2002. na konferenciji *Berkeley Journal of Sociology: "Race and Ethnicity in a Global Context"* na University of California. Htjela bih se zahvaliti Ryanu Centneru sa sveučilišta Berkley i Emikou Kurotsuu sa sveučilišta Chicago na pomoći pri pisanju ovog eseja.

Bavljenje pitanjem građanstva u kontekstu ovih transformacija povlači za sobom specifičan stav. Moguće je tvrditi kako se u proteklom stoljeću bitna svojstva građanstva na najapstraktnijem ili najformalnijem nivou nisu znatnije promijenila. Teoretsko polazište s kojega ću se baviti tim pitanjem je povijesnost i uklopljenost obiju tih kategorija, građanstva i nacionalne države, prije nego li njihova čisto formalna svo-

jstava. Svaka od njih bila je konstruirana na razrađen i formalan način i svaka od njih se povijesno razvijala kao čvrsto povezani sklop ponekad vrlo različitih elemenata. Dinamike koje su danas u tijeku destabiliziraju ove posebne sklopove i iznose na vidjelo samu činjenicu tog povezivanja u sklop i njegove posebnosti. Ove dinamike, svojim destabilizirajućim učincima, otvaraju djelatne i retoričke mogućnosti za javljanje novih tipova političkih subjekata i novih prostora za politiku.

Šire sagledano, destabiliziranje hijerarhija legitimne moći i podaništva koncentriranih u nacionalnoj državi omogućilo je umnožavanje neformaliziranih ili djelomično formaliziranih političkih dinamika i aktera. Ove promjene signaliziraju deteritorializiranje praksi i identiteta građanstva, diskursa o lojalnosti i podaništvu. Naposljetku, specifične transformacije unutar nacionalne države direktno i indirektno su promijenile određena svojstva institucije građanstva. Ove transformacije nisu nužno vezane za deteritorijalizaciju ili smještanje te institucije izvan nacionalne države kao što je to ključno za koncepcije postnacionalnog građanstva, te ih je stoga korisno razlikovati od uvriježenih pojmova postnacionalnog građanstva. Njih ću nazivati denacionaliziranim oblicima građanstva.

Analitički, nastojim razumjeti kako različite transformacije povlače za sobom kontinuitete ili diskontinuitete u osnovnom institucionalnom obliku. Drugim rije-

ćima, gdje nailazimo na kontinuitete u formalnom sklopu prava koja tvore jezgro te institucije i gdje nailazimo na kretanja prema postnacionalnim i/ili denacionaliziranim svojstvima građanstva? I gdje još uvijek neformalne prakse građanstva mogu uroditi formalizacijama novih tipova prava?

Posebnu pažnju posvećujem nekolicini specifičnih tema koje pružaju uvid u ta svojstva. Jedna od njih je odnos između građanstva i državljanstva i razvoj državljanstva prema nečemu što više nalikuje “efektivnom” državljanstvu nego li “podaništvu” jednoj državi ili isključivo formalnoj nacionalnosti. Kasniji odjeljci propituju mješavinu različitih elemenata koji čine kategoriju građanstva u visoko razvijenim državama današnjice. Daleko od toga da bi bili jedinstvena kategorija ili puki pravni status, ti različiti elementi mogu biti proturječni. Jedna je od mojih pretpostavki ovdje da destabilizirajući učinak globalizacije doprinosi naglašavanju raznovrsnosti svakog od ovih elemenata. Dokaz tome je porast tenzija između pravne forme i normativnog projekta prema pojačanoj inkluziji kako različite manjine i obespravljene sektori dobivaju na vidljivosti u postavljanju svojih zahtjeva. Ono što je ovdje kritično je neuspjeh u većini država u ostvarivanju “jednakog” građanstva - to jest, ne samo formalnog statusa nego i uvjeta koji otvaraju mogućnosti.

Preostali odjeljci započinju teoretiziranjem o ovim temama usmjeravajući razmatranje prema specificira-

nju začetnih i uobičajeno neformaliziranih razvoja institucije građanstva. Neformalne prakse i politički subjekti koji nisu potpuno prepoznati kao takvi svejedno mogu funkcionirati kao dio političkog krajolika. Ilegalni imigranti s dugotrajnim boravkom učestvuju, u rutini svakodnevice, u praksama koje su jednake praksama formalno definiranih građana. To proizvodi neformalni društveni ugovor između ilegalnih imigranata i zajednice. Subjekti koji su po definiciji kategorizirani kao nepolitički, poput “domaćica”, mogu imati značajan politički utjecaj i mogu biti emergentni politički subjekti. Utoliko ukoliko je građanstvo makar djelomično oblikovano uvjetima u koje je uklopljeno, uvjetima koji su se danas promijenili na određene vrlo specifične i također vrlo općenite načine, za očekivati je da će doći do odgovarajućih promjena i u samoj toj instituciji. Te promjene možda još nisu formalizirane i neke to možda nikada neće ni postati. Nadalje, ove promjene institucije građanstva i nacionalne države mogu destabilizirati društvene konstrukcije poput rase i etniciteta koje obilježavaju pojedinca. Općenito, analiza u ovom radu sugerira da smo možda svjedoci uklanjanja granica iz postojećih tipova subjekata, pogotovo onih dominantnih kao što su građanin-podanik, stranac, rasno obilježen subjekt.

Završni odjeljak tvrdi da mnoge od tih transformacija, kako u širem kontekstu tako i u samoj instituciji građanstva, postaju sve očitije u velikim gradovima

današnjice. Možda je najrazvijeniji tip mjesta za ovaj tip analize globalni grad.⁰² U ovom procesu globalni grad biva preoblikovan u djelomično denacionalizirani prostor koji omogućuje djelomično preosmišljavanje građanstva. To preosmišljavanje premješta instituciju od pitanja usko definiranog državljanstva prema udjelovljenju širokog polja pojedinačnih interesa, u rasponu od protesta protiv policijske brutalnosti i globalizacije do politike seksualnog opredjeljenja i anarhističkog skvotiranja. Ja to tumačim kao pomak prema praksama građanstva koje se vrte oko zahtijevanja prava za grad. To nisu isključivo ili nužno urbane prakse, no nadasve u velikim gradovima svjedoci smo istodobno nekih od najekstremnijih nejednakosti kao i uvjeta koji otvaraju mogućnosti za te prakse građanstva. U globalnim gradovima ove prakse također sadržavaju mogućnost izravnog angažiranja strateških oblika moći - što je činjenica koju tumačim kao značajnu u kontekstu gdje je moć sve više privatizirana, globalizirana i neuhvatljiva.

Građanstvo i državljanstvo

Po svojoj najužoj definiciji građanstvo označuje pravni odnos između pojedinca i političke zajednice. Ovaj odnos u načelu može poprimiti mnoštvo oblika, što dobrim dijelom ovisi o definiciji političke zajednice. Tako je u Evropi, u antici

02 Za potpuniji uvid u moje razumijevanje koncepta globalnog grada, vidi drugo dopunjeno izdanje *The Global city: New York, London, Tokyo* (Sassen 2001).

i u srednjem vijeku, definicija političke zajednice prvotno bila grad. No razvoj političkih zajednica u smjeru formiranja država podario je građanstvu na zapadu njegov potpuni institucionalizirani i formalizirani karakter i učinio državljanstvo ključnom komponentom građanstva.

Danas se oba termina, građanstvo i državljanstvo, odnose na nacionalnu državu. U tehničko pravnom smislu oba pojma odražavaju različiti pravni okvir, iako je riječ o bitno jednakim konceptima. Oba se svode na pravni status pojedinca u terminima pripadnosti nekoj državi. No dok je građanstvo ograničeno na nacionalnu dimenziju, državljanstvo se odnosi na međunarodno-pravnu dimenziju u kontekstu međudržavnog sistema. Pravni status određuje koga država prepoznaje kao svog građanina te formalnu bazu prava i odgovornosti pojedinca u odnosu prema državi. Međunarodno pravo dopušta svakoj državi da odredi koga će smatrati svojim građaninom (vidi Hašku konvenciju). Zakoni o tome tko je građanin kao i definiranje onoga što je potrebno da bi se bilo građanin značajno variraju od države do države. Čak i unutar same Evrope, o ostatku svijeta da i ne govorimo, postoje velike razlike u načinu formiranja građanstva te stoga i definiranju negrađanina.

Agresivni nacionalizam i teritorijalno suparništvo evropskih država u osamnaestom, devetnaestom te dobrom dijelu dvadesetog stoljeća učinilo je koncept dvojnog državljanstva opće neprihvatljivim, inkompatibil-

nim s lojalnošću pojedinca i destabilizirajućim za međunarodni poredak. Apsolutna ovlast države nad teritorijem i njenim državljanima nije jednostavno prihvaćala dvostruko državljanstvo. Naprotiv, vidljiv je jasan razvoj mehanizama namijenjenih sprječavanju i suzbijanju uobičajenih razloga za dvojno državljanstvo (MARRUS 1985). Ova negativna percepcija dvojnog državljanstva nastavlja se kroz prvu polovicu dvadesetog stoljeća sve do duboko u šezdesete godine. Nisu postojali međunarodni sporazumi o dvojnog državljanstvu. Glavno nastojanje međunarodnog sistema bilo je iskorijeniti razloge za dvojno državljanstvo putem multilateralne kodifikacije zakona o podaništvu (RUBENSTEIN AND ADLER 2000). Vrlo je vjerojatno da je ovaj oblik institucije građanstva, utemeljen na isključivoj odanosti, dosegao svoj vrhunac u dvadesetom stoljeću.

Velike transformacije osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog stoljeća sa sobom su donijele uvjete za promjenu institucije građanstva i njenog odnosa spram državljanstva, također su sa sobom donijele i promjene u pravnom sadržaju državljanstva. Većinom manje formalne i neformalne promjene počinju razblažnjavati osobitu formalizaciju proisteklu iz evropske povijesti. Dugotrajan otpor dvojnog i mnogostrukom državljanstvu prelazi u selektivno prihvaćanje. Prema nekim znanstvenicima (SPIRO 1997; RUBENSTEIN I ADLER 2000) dvostruko i višestruko državljanstvo u budućnosti će postati normom. Danas više ljudi nego ikada ima dvo-

jno državljanstvo (SPIRO 1997). Utoliko ukoliko je važnost državljanstva u funkciji centralne uloge države u međunarodnom sistemu, za očekivati je da će opadanje važnosti ove uloge i umnožavanje drugih aktera utjecati na vrijednost državljanstva.

Ove transformacije mogu građanstvu davati novi skup svojstava kako će ono nastavljati odgovarati na uvjete unutar kojih je uklopljeno (SASSEN 1996: POGL. 2.). Nacionaliziranje te institucije koje se odvijalo tijekom proteklih nekoliko stoljeća moglo bi danas biti zamijenjeno djelomičnim denacionaliziranjem. Temeljna dinamika u tom pogledu je rastuće povezivanje nacionalnih ekonomija s globalnom ekonomijom te popratni pritisak na države da budu kompetitivne. Odlučujuće za današnje poimanje kompetitivnih država je povlačenje iz različitih sfera građanskih prava, s mogućim slabljenjem lojalnosti prema državi. Lojalnost građanina postaje danas manje važna za državu nego što je to bila za vrijeme čestih ratova i potrebe za lojalnim građaninom ratnikom. Mase trupa danas mogu biti zamijenjene tehnološki intenzivnijim metodama ratovanja. I što je najvažnije, u visoko razvijenom svijetu dijelom kao rezultat ekonomske globalizacije, ratovanje gubi na svojoj važnosti. Globalne tvrtke i tržišta ne žele bogate države u međusobnom ratu. "Međunarodni" projekt najmoćnijih aktera na svjetskoj pozornici danas bitno se razlikuje od onoga u devetnaestom i prvoj polovici dvadesetog stoljeća.

Brojne dinamike koje su izgradile ekonomiju, političke zajednice i društva devetnaestog i dvadesetog stoljeća nosile su u sebi spregu između nacionalnih okvira i prava građana. Tijekom industrijalizacije, formiranje klase, klasne borbe i povlastice kako poslodavaca tako i radnika težili su se uspostaviti u nacionalnim razmjerima i postati identični s državno proizvedenim zakonima i regulativama, pravima i obavezama. Država postaje ključ u osiguravanju dobrobiti značajnog dijela radničke klase i buržoazije. Razvoj država blagostanja u dvadesetom stoljeću postaje krucijalna institucionalna domena koja jamči prava siromašnima i obespravljenima. Danas, povećan značaj pridavati pojmu “kompetitivnosti” država vrši pritisak na državu da smanji ta prava, što slabi recipročan odnos između siromašnih i države (PRIMJERICE MUNGER 2001). Napokon, rast nezaposlenosti te činjenica da je sve više mladih ljudi danas sve slabije vezno uz tržište rada, što se nekad smatralo odlučujućim mehanizmom socijalizacije zrelih ljudi mlađe generacije, doprinosi slabljenju lojalnosti i osjećaja reciprociteta između budućih odraslih osoba i države (ROULLEAU - BERGER 2002).

Otkako su se ovi trendovi sastali otprilike pred kraj dvadesetog stoljeća, oni doprinose destabiliziranju značenja onakvog građanstva kako je oblikovano u devetnaestom i većem dijelu dvadesetog stoljeća. Ekonomska politika i tehnološki razvoj koji pripisujemo ekonomskoj globalizaciji povećavaju važnost transnacionalnih dinamika i umanjuju važnost granica. Popratni nagla-

sak na tržištima doveo je u pitanje temelje države blagostanja. T. H. Marshall (1977) i mnogi drugi su smatrali i dalje smatraju državu blagostanja važnom sastavnicom društvenog građanstva. Danas mnoge pretpostavke dominantnog modela maršalovskog građanstva ozbiljno slabe pod utjecajem globalizacije i premoći tržišta kao povlaštenog mehanizma za bavljenje društvenim pitanjima. Za mnoge kritičare oslanjanje na tržište kao rješenja političkih i društvenih problema predstavlja divljački napad na principe građanstva. Tako Peter Saunders (1993) smatra da je građanstvo uključeno u institucije države blagostanja zaštita od hirova tržišta i nejednakosti klasnog sistema.

Priroda građanstava također je dovedena u pitanje proliferacijom starih tema koje su ponovno privukle pažnju. Među njima su pitanja državne pripadnosti starosjedilačkih zajednica, ljudi bez države i izbjeglica (SASSEN 1999, KNOPP 2002). Sve to ima važne implikacije za ljudska prava u odnosu na građanstvo. Ove društvene promjene u ulozi države, utjecaj globalizacije na države, te odnos između dominantnih i podređenih skupina također imaju veliki utjecaj na pitanja identiteta. "Da li je građanstvo koristan koncept za istraživanje problema pripadnosti, identiteta i osobnosti u modernom svijetu?" (SCHOTTER 1993; ONG 1999, poglavlja 1 i 4).

Mogu li takve radikalne promjene u pretpostavkama građanstva ostaviti samu tu instituciju nepromijenjenom.

Dekonstrukcija građanstva

Iako se o njemu često govori kao o jednom konceptu i doživljava ga se kao jedinstvenu instituciju, građanstvo zapravo opisuje određeni broj zasebnih ali povezanih aspekata u odnosu između pojedinca i političke zajednice. Sadašnji razvoj događanja iznosi na vidjelo i stavlja naglasak na osebnost ovih različitih aspekata, od formalnih prava do praksi i psiholoških dimenzija (vidi ONG 1996; BOSNIACK 2000). Ona rasvijetljavaju tenziju između građanstva kao formalno pravnog statusa i kao normativnog projekta ili aspiracije. Formalna jednakost zagarantirana svim građanima rijetko počiva na potrebi za istinskom jednakošću u društvenim ili čak političkim okvirima. Ukratko, sadašnji uvjeti pojačali su naglasak na pravima i aspiracijama koje sežu dalje od formalno pravne definicije prava i dužnosti. Ovo se u posljednje vrijeme očituje u ponovnom oživljavanju teorijskih razlikovanja: komunitarističko i deliberativno, republikansko i liberalano, feminističko, postnacionalno i kozmopolitsko poimanje građanstva.

Utoliko ukoliko je građanstvo status koji artikulira pravna prava i dužnosti, mehanizam kroz koji je ova artikulacija oblikovana i izvršena može se analitički razlučiti od samog statusa kao i sadržaja tih prava. U srednjovjekovnim gradovima, kojima se Max Weber toliko divi (1958), sami su stanovnici gradova uspostavljali strukture putem kojih su ustanovljavali i jačali svoja

prava u prostoru grada. Danas je nacionalna država ta koja postavlja ove mehanizme i to čini za nacionalni politički prostor. No ovi se mehanizmi također mijenjaju globalizacijom, pratećim promjenama u nacionalnoj državi, te dominacijom ljudskih prava. U svakoj od ovih velikih faza promijenio se i stvarni sadržaj i oblik pravnih prava i dužnosti.

Neki od njih dadu se ilustrirati kroz razvoj jednakog građanstva tijekom proteklih nekoliko desetljeća. Jednako građanstvo je centralna točka moderne institucije građanstva. Širenje jednakosti među građanima oblikovalo je dobar dio razvoja građanstva u dvadesetom stoljeću. Predmet je rasprava pitanje o tome kako je došlo do šireg uključivanja tijekom ovog razdoblja, primjerice, kao najistaknutiji slučaj, do davanja prava glasa ženama. Za neke (primjerice KARST 2000) sam zakon - i nacionalni zakon - je krucijalan u promicanju prepoznavanja isključivanja i njegovoj eliminaciji. Za druge (YOUNG 1990; TAYLOR 1992) najvažniju su ulogu odigrali politika i identitet jer su priskrbili osjećaj solidarnosti nužan za daljnji razvoj modernog građanstva u nacionalnoj državi. Kako god bilo, budući da je jednakost utemeljena na pripadnosti, status građanina čini temelj politike isključivosti i identiteta (WALZER 1985; BOSNIAK 1996).

U državama poput Sjedinjenih Američkih Država, princip jednakog građanstva ostaje neostvaren, čak i

nakon uspješnih borbi i pravnog napretka u posljednjih pet desetljeća (KARST 1997).⁰³ Skupine definirane rasom, etnicitetom, religijom, spolom, seksualnim opredjeljenjem i drugim "identitetima", još uvijek se suočavaju s različitim vrstama isključivanja iz potpune participacije u javnom životu usprkos njihovoj formalnoj jednakosti kao građana. Drugo, budući da se puna participacija građanina oslanja na materijalnu osnovu (MARSHALL 1977; HANDLER 1995) siromaštvo isključuje velike sektore populacije i jaz se produbljuje. Znanstvenici koji se kritički bave feminizmom i rasom ukazali su na neuspjeh rodno i raso neutralnih koncepcija građanstva, poput pravnog statusa, u rasvijetljavanju razlika između pojedinaca unutar zajednice (BENHABIB, BUTLER, CORNELL. i FRASER 1995; CERNSHAW, GOTANDA, PELLER i THOMAS 1996; DELGADO i STEFANIC 1999; BENHABIB 2002). Ukratko, pravno građanstvo ne donosi uvijek potpuno i

jednako pravo pripadnosti.

Građanstvo je uvjetovano pozicijom različitih skupina unutar nacionalne države.

Ipak, upravo je položaj ovih različitih skupina prouzročio prakse i sukobe koji su doveli do promjena u samoj instituciji građanstva. Tako Kenneth Karst (1997) primjećuje kako je u Sjedinjenim Državama nacionalni zakon bio taj koji je "istkao

03 U Karstovoj interpretaciji američkog zakona, stranci imaju "ustavno pravo na većinu jamstva jednakog građanstva, i Vrhovni Sud je prihvatio ovu ideju u vrlo ograničenim okvirima" (2000:599;). Karst također primjećuje kako Vrhovni Sud taj proces nije odveo niti približno tako daleko koliko bi on to želio.

niti građanstva” - formalni pravni status, prava, pripadnost - u princip jednakog građanstva. Ovo se dogodilo nizom odluka Vrhovnog Suda i akata Kongresa počevši sa Civil Rights Act iz 1964. Karst naglašava važnost ovih ustavnih i zakonskih instrumenata, i ističe kako ne možemo građanstvo smatrati samorazumljivim ili biti samozadovoljnim s obzirom na njega.

Dva su aspekta ovdje važna za ovu raspravu. Ova povijest interakcije različitih pozicioniranosti i proširenih uključivanja signalizira mogućnost da novi uvjeti nejednakosti i razlika evidentni danas i da novi tipovi postavljanja zahtjeva koje oni proizvode mogu u budućnosti dovesti do novih transformacija unutar te institucije. Građanstvo je djelomično proizvedeno praksama isključenih. Drugo, šireći formalni uključujući aspekt građanstva, nacionalna država je doprinijela stvaranju nekih od uvjeta koji će kasnije iznijeti ključne aspekte postnacionalnog građanstva. U isto vrijeme, budući je sama država pretrpjela značajnu transformaciju, osobito promjene okupljene pod pojmom kompetitivnih država, mogu se smanjiti izgledi da će državne institucije provesti onaj tip zakonodavnog i sudbenog posla koji je doveo do proširenih formalnih uključivanja.

Posljedica ovih razvoja mogla bi biti izostajanje pravocrtnog napretka u evoluciji institucije građanstva. Možda su sve šira uključivanja koje smo vidjeli na djelu u Sjedinjenim državama od šezdesetih godina dvadesete

tog stoljeća proizvele uvjete koji će omogućiti forme građanstva koje slijede drugačiju putanju. Nadalje, pritisak globalizacije na nacionalne države može značiti da će postavljanje zahtjeva biti sve više usmjereno na druge institucije. Ovo je već očito na različitim primjerima. Jedan primjer je odluka jednog starosjedilačkog naroda da se prije direktno obraća Ujedinjenim nacijama i zahtijeva direktno predstavnništvo u međunarodnim forumima, nego li da se obraća putem nacionalne države. To je također očito i u sve više institucionaliziranom poretku međunarodnog režima ljudskih prava i sve većoj mogućnosti zaobilaznja unilateralnog državnog suvereniteta.

Kako se značaj jednakosti u građanstvu povećao i postao vidljiviji, i kako je uloga nacionalnog zakona u davanju zastupljenosti/glasa dotada ušutkavanim manjinama porasla, tenzija između formalnog i normativnog projekta građanstva također je narasla. Za mnoge građanstvo postaje normativni projekt, čime društvena pripadnost postaje sve obuhvatnija i sve više bez zaključnja. Globalizacija i ljudska prava osim toga podupiru ovu tenziju i u istovremeno podupiru elemente novog diskursa o pravima. Ove promjene signaliziraju da se premješta analitički teren na kojem moramo postaviti pitanje prava, ovlasti i dužnosti (SASSEN 1996: POGL. 2; 2003). Neka od ovih pitanja dadu se ilustrirati dvama suprotstavljenim slučajevima opisanima u sljedećem poglavlju.

Prema efektivnom državljanstvu i neformalnom građanstvu

Neka od tih pitanja dadu se, dakle, ilustrirati usporedbom dolje opisanih slučajeva:

1) Neovlašten a ipak priznat

Jedan od možda najboljih primjera stanja bližeg efektivnom državljanstvu naspram formalnog državljanstva je ono što se naziva neformalni društveni ugovor koji veže ilegalne imigrante sa zajednicom u kojoj borave (SCHUCK I SMITH 1985). Tako neovlašteni imigranti koji pokazuju građansko sudjelovanje, društvenu zaslugu i nacionalnu lojalnost mogu tvrditi kako zaslužuju legalni boravak. Kako bi što podrobnije pojasnila ovo kratko preispitivanje, fokusirat ću se na jedan slučaj - ilegalne imigrante u Sjedinjenim Državama.

Pojedinci, čak i kada su ilegalni imigranti, mogu se kretati između mnoštva značenja građanstva. Dnevne prakse ilegalnih imigranata kao dio njihovog svakodnevnog života u zajednici u kojoj borave - kao podizanje obitelji, školovanje djece, zaposlenje - priskrbljuju im polaganje prava na građanstvo u SAD-u, iako ih formalni status i, uže, legalizacija zaobilaze. Određene dimenzije građanstva, poput jakih veza u zajednici i sudjelovanja u građanskim aktivnostima neformalno se događaju kroz njihove prakse. Ove prakse proizvode njihovo, u

najmanju ruku djelomično, priznavanje kao potpunih društvenih bića. U mnogim državama diljem svijeta, uključujući Sjedinjene Države, dugotrajni ilegalni stanovnici često dobivaju legalan status ako mogu dokumentirati svoj dugotrajni boravak i “dobro ponašanje”. Američki zakon o imigrantima prepoznaje takvo neformalno sudjelovanje kao osnovu za dobivanje legalnog statusa. Primjerice, prije novih zakona o imigraciji donesenih 1996. pojedinci koji su mogli dokazati sedam godina kontinuiranog boravka, dobre moralne osobine, te dokazati kako bi deportacija za njih predstavljala iznimnu nevolju, bili su podobni kandidati za suspenziju deportacije, te tako i za SAD kao službeno mjesto boravka. NACARA je proširila podobnost za tu suspenziju deportacije na nekih tristo tisuća Salvadoraca i Gvatemalaca koji su neovlašteno boravili u Sjedinjenim državama.⁰⁴

04 NACARA je Nicaraguan Adjustment and Central American Relief Act iz 1997. On je amnestirao 300 000 Salvadoraca i Gvatemalaca da mogu zatražiti suspenzije deportacije. Ovo imigracijsko pravno sredstvo je ukinuo 1996. Immigration Reform and Immigrant Responsibility Actom (vidi Coutin 2000).

Slučaj ilegalnih imigranata je, po mnogo čemu, vrlo specifična i posebna ilustracija stanja sličnog “efektivnom” građanstvu i državljanstvu. Jedan od načina interpretacije ove dinamike u smislu onoga o čemu je bilo riječ u ovom tekstu je istaknuti kako činjenica mnogostrukih dimenzija građanstva potiče strategije za legitimiranje neformalnih ili vandržavnih formi pripadnosti (SOYSAL 1994; COUTIN 2000).

Prakse ilegalnih imigranata su jedna vrsta građanskih praksi a njihovi identiteti kao identiteti članova zajednice po boravištu poprimaju neka svojstva identiteta građana. Ovo vjerojatno vrijedi i za komunitaristički model gdje zajednica može odlučiti koga će primiti, a koga će isključiti, ali jednom kada je primljen, zbiljskim građanskim praksama stječe punopravno članstvo.

Nadalje, prakse migranata, čak i onih ilegalnih, mogu doprinijeti priznavanju njihovih prava u matičnoj državi. Tijekom građanskog rata 1982-92. Salvadorski iseljenici, iako građani Salvadora, bivaju direktno ili indirektno isključeni iz Salvadora političkim nasiljem, ogromnim ekonomskim nedaćama i direktnim progonom (MAHLER 1995). Oni nisu mogli uživati svoja građanska prava. Nakon bijega iz zemlje, mnogi su nastavili pomagati svoju obitelj ili zajednicu. Naposljetku novac koji su iseljenici slali u domovinu postao je ključan ekonomski faktor za Salvador - kao što je to slučaj i kod mnogih drugih zemalja diljem svijeta. Vlada Salvadora je čak bila počela podržavati iseljenike u njihovoj borbi za pravo boravka u SAD-u, čak i pomaganjem američkim aktivističkim organizacijama u njihovom naporu. Dakle, salvadorska je vlada podržavala Salvadorce kojima je prethodno osporen status građanina - s jedne strane, trebao im je njihov novac, a s druge strane, zbog velike nezaposlenosti, trebalo ih je držati izvan Salvadorske radne snage. Tako je sudjelovanje ovih ilegalnih iseljenika u prekograničnoj zajednici, obitelji i političkoj mreži doprinijelo sve većem prizna-

vanju njihovih pravnih i političkih prava kao građanina Salvadora (COUTIN 2000; MAHLER 1996.).

Prema Coutinu (2000) i drugima, kretanje između pripadnosti i isključivanja, te između različitih dimenzija građanstva, legitimnosti i nelegitimnosti, mogu imati jednak značaj kao i redefiniranje samog građanstva. S obzirom na oskudnost sredstava mogućnost reguliranja pojedinih dimenzija građanstva može predstavljati važan poticajni uvjet. Ilegalni imigranti razvijaju neformalne, tajne, često vandržavne strategije i mreže koje ih vežu sa zajednicama u matičnoj zemlji. Mjesta odakle dolaze se oslanjaju na novac koji šalju i na informacije o mogućnosti zaposlenja u Sjedinjenim Državama. Na ilegalno slanje novca od strane ilegalnog imigranta može biti gledano kao na čin patriotizma, a na ilegalan rad na kao na doprinos domaćoj ekonomiji. Tako se uspostavlja višestruka međuovisnost i mogu se položiti temelji za postavljanje zahtjeva prema receptivnoj i prema emitivnoj zemlji čak i kad su imigranti ilegalni i kad su zakoni prekršeni (BASCH, GLICK SCHILLER I BLANC-SZANTON 1995; CORDERO-GUZMAN, SMITH GROSFUGUEL 2001).

2) Ovlašteni a ipak nepriznati

Na posve oprečnom kraju od ilegalnog imigranata čije mu prakse omogućuju da postane prihvaćen kao član političke zajednice, slučaj je onih koji su punopravni građani ali nisu još uvijek priznati kao politički sub-

jekti. U jednoj vrlo oštroumnoj studiji o japanskim domaćicama Robin LeBlanc (1999) raspoznaje upravo ovu kombinaciju.

Biti domaćica u Japanu je zanimanje s punim radnim vremenom koje u mnogo čemu ograničava javni život japanske žene, i praktički i simbolički. U Japanu “domaćica” je osoba čiji je identitet uobičajeno shvaćen kao identitet partikularističkog, nepolitičkog aktera. Ipak, paradoksalno, to su uvjeti koji omogućuju ovim ženama jedinstveno sredstvo za druge forme javnog sudjelovanja, one za koje je biti domaćica prednost a koje su nedostupne onima koji imaju kvalifikacije za viši nivo političkog života. LeBlanc pokazuje kako domaćica ima prednost u svijetu lokalne politike ili političkog života lokalne sredine: njoj se može vjerovati upravo zato jer je domaćica, ona se može povezati s drugim domaćicama, ona je oličenje poželjnih javnih interesa i, budući je vjerodostojna, moćnog kritičara službene politike.

Nešto je iznimno važno u tom statusu koje dijele žene u drugim kulturama i vis-à-vis drugačijih pitanja. Primjerice u jednom potpuno drukčijem kontekstu, žene se javljaju kao specifičan tip političkog aktera za vrijeme brutalnih diktatura sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog stoljeća diljem Latinske Amerike. Upravo im je njihova uloga majke i supruge davala lucidnost i odvažnost da zahtijevaju pravdu i kruh i da to čine suprotstavljajući se naoružanim policajcima i vojnicima. Majke u barriosima

Santiaga za vrijeme Pinochetove diktature, majke s Plaze de Mayo u Buenos Airesu, majke koje su redovito demonstrirale pred glavnim zatvorima u Salvadoru tijekom građanskog rata - sve su one, ojađene gubitkom muževa i djece, bile nagnane na političko djelovanje i borbu kako bi osigurale hranu za svoje domove.

Pored toga, u jednoj posve drugačijoj situaciji, postoji zanimljiva paralela između LeBlancova opisa političkoga u statusu domaćice i rezultata nekih od istraživanja o imigranticama u Sjedinjenim Državama. Istraživanja pokazuju da se imigrantice, upravo zbog obaveza u domaćinstvu, prije nego li muškarci imigranti pojavljuju kao akteri u javnoj sferi. Redovan nadničarski rad imigrantica i poboljšan pristup drugim javnim sferama ima veliki utjecaj na njihovu kulturalno zadatu podređenu ulogu u domaćinstvu. Imigrantice ostvaruju veću osobnu autonomiju i nezavisnost dok muškarci imigranti gube one uvijete koje su imali u kulturi iz koje potječu. Žene dobivaju veću kontrolu nad budžetom i drugim obiteljskim odlukama, te veću moć u zahtijevanju pomoći pri obavljanju kućnih poslova od muškarca. Pristup javnim službama i drugim javnim resursima daje im priliku da se uključe u društvenu maticu - upravo su one te koje često posreduju u tom procesu uključivanja (pr. CHINCHILLA I HAMILTON 2001). Vjerojatno je za neke žene ta korist veća nego za druge; potrebna su daljnja istraživanja kako bi se utvrdio utjecaj klase, obrazovanja i prihoda na ove rodno obilježene ishode.

Pored relativno osnaženije pozicije imigrantica u domaćinstvu kao rezultata nadničarskog zaposlenja, postoji i druga važna posljedica: pojačana participacija u javnoj sferi i njihovo moguće javljanje kao javnih aktera. Postoje dvije sfere u kojima su imigrantice aktivne: institucije za javnu i privatnu skrb te imigrantska/etnička zajednica. Uključivanje žena u migracijske procese pojačava vjerojatnost trajnog nastanjenja i doprinosi većoj participaciji imigranata u njihovim zajednicama i vis-à-vis države. Primjerice, Pierrette Hondeagneu-Sotelo (1995) je otkrila da imigrantice zadobivaj sve veću ulogu u javnom i društvenom životu što pospješuje njihov status u domaćinstvu i proces trajnog nastanjenja. Ove imigrantice su aktivnije u izgradnji zajednice i aktivizmu i drugačije su pozicionirane od muškaraca u pogledu šire ekonomije i države. One su te koje najčešće rješavaju pravnu ranjivost svojih obitelji postupkom traženja javnih i socijalnih usluga za svoje obitelji. Ovo pojačano sudjelovanje žena sugerira mogućnost da one nastupe kao snažniji i vidljiviji akteri te da učine svoju ulogu na tržištu rada vidljivijom.

Ovo su dimenzije građanstva i praksi građanstva koje se ne uklapaju u indikatore i kategorije dominantnih okvira za razumijevanje građanstva i političkog života. Žene se kao domaćice i majke ne uklapaju u kategorije i indikatore uobičajene za sagledavanje sudjelovanja u političkom životu. Feministička istraživanja u svim društvenim znanostima moraju se suočiti sa sličnim ili

ekvivalentnim poteškoćama i tenzijama u nastojanju da konstituiraju svoj predmet ili da preoblikuju predmet koji je izgubio konture. Teorijska i empirijska distanca između priznatog svijeta politike i još neocrtanog iskustva građanstva domaćica - ne žena kao takvih nego žena kao domaćica, koju valja premostiti, udaljenost je koju susrećemo u mnogim tipovima istraživanja. Premošćivanje ove distance zahtjeva specifične forme empirijskog istraživanja i teoretiziranja.

- 05 Tako za Karsta "...U Sjedinjenim Državama danas, građanstvo je nerazlučivo od kompleksnog pravnog okvira koji uključuje široko prihvaćen korpus substancijalnog prava, snažne zakonodavne institucije, te provedbene institucije sposobne za izvršenje svog zadatka" (2000:600). Nепрепозnavanje centralne uloge prava je velika Karstova pogreška. Postnacionalnom građanstvu nedostaje institucionalni okvir koji može zaštititi substancijalne vrijednosti građanstva. Karst je svjestan mogućnosti podivljalog nacionalizma i isključenja stranaca ako se pravni status učini centralnim.

vanje ove distance zahtjeva specifične forme empirijskog istraživanja i teoretiziranja.

Postnacionalno ili denacionalizirano

Iz perspektive teorija građanstva utemeljenih na naciji, neke od ovih transformacija mogu biti interpretirane kao opadanje ili devalvacija građanstva ili, povoljnije, kao izmještanje građanstva u srazu s drugim, za sada neimenovanim, oblicima kolektivne organizacije i povezanosti (BOSNIAK 2000). Dokle god se građanstvo misli kao nužno nacionalno (pr. HIMMELFARB 2001), ovi se procesi po definiciji ne mogu objasniti jezikom građanstva.⁰⁵

Alternativno bi tumačenje bilo da se, kao u postnacionalnim koncepcijama, suspendira nacionalno a da se uzme da pitanje gdje se to građanstvo udjelovljuje valja odrediti u svjetlu nastajuće društvene prakse (pr. SOY-SAL 1994; JACOBSON 1996; TORRES, INDA I MIRON 1999).

Kako ja gledam na ova pitanja, pored ove dvije mogućnosti postoji i treća. Ta je da je građanstvo, čak i kada je smješteno u “nacionalne” institucionalne okvire, potencijalno promijenjena institucija ako se značenje sâ-mog nacionalnoga promijenilo. Odnosno, utoliko ukoliko je globalizacija promijenila određena svojstva teritorijalne i institucionalne organizacije političke moći i ovlasti države, institucija građanstva - njena formalna prava, prakse, psihološka dimenzija - također je transformirana čak i kada ostaje centrirana u nacionalnoj državi. Pokušala sam, primjerice, pokazati da je ova teritorijalna i institucionalna transformacija moći i ovlasti države otvorila djelatne, konceptualne i retoričke potencijale za druge nacionalno-locirane subjekte pored nacionalne države da se pojave kao legitimni akteri u međunarodnoj/globalnoj areni koja je do sada pripadala isključivo državi (vidi *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1996).

Razlikujem ono što bih usko definirala kao denacionalizirano od postnacionalnog građanstva, pri čemu je drugi termin ustaljen i najčešće korišten u široj debati.⁰⁶ Prema mojem shvaćanju

06 Bosniak istoznačno koristi denacionalizirano i postnacionalno. Kod mene to nije slučaj.

ovdje imamo posla s dvije različite dinamike a ne samo s javljanjem lokusa za građanstvo izvan okvira nacionalne države. Razlika među njima je pitanje sagledavanja i institucionalne uklopljenosti. U istraživanjima uvriježeno je mišljenje da je postnacionalno građanstvo djelomice locirano izvan okvira nacionalnoga dok se kod denacionalizacije žarište premješta na transformaciju nacionalnoga, uključujući i nacionalno u njegovom svojstvu utemeljenja građanstva. Može se tvrditi da postnacionalnost i denacionalizacija predstavljaju dva različita smjera. Oba su prihvatljiva i ne isključuju jedan drugoga.

Nacionalno, dakle, ostaje referent u mom radu (pr. SASSEN 2003). Ali, jasno, ono je referent specifične vrste: upravo njegova promjena postaje ključna teorijska odlika kroz koju ono ulazi u moje određivanje promjena institucije građanstva. Umanjuje li to vrijednost građanstva ili ne (vidi JACOBSON, 1996) za

07 U tom pogledu, naglasila sam (1996: pogl. 2) da je značajno uvođenje u nove ustave Južne Afrike, Brazila, Argentine i zemalja Centralne Evrope odredbe koja kvalificira ono što je bilo nekvalificirano pravo suverena (ako je demokratski izabran) da bude isključivi predstavnik svog naroda u internacionalnim forumima.

sada mi još nije evidentno. Građanstvo je prošlo mnoge transformacije u svojoj povijesti upravo stoga što je u različitoj mjeri bilo uklopljeno u osobitosti svakog od svojih razdoblja.⁰⁷ Za moj argument ovdje također je značajna ranije razmatrana činjenica o važnosti nacionalnog zakona u procesu proširenja uključivanja - uključivanja koja danas destabiliziraju starije pojmove građanstva. Ovo

pluralizirano značenje građanstva, djelomično nastalo formalnim širenjima pravnog statusa građanstva, danas doprinosi daljnjoj eksploziji granica pravnog statusa.

Prvo, i najvažnije, u mojem čitanju je jačanje - uključujući i poustavljenje - građanskih prava što omogućuje građanima da postavljaju zahtjeve prema državi i omogućuje im da se pozivaju na određenu autonomiju u formalnoj političkoj areni koja se može biti protumačiti kao sve veći jaz između formalnog državnog aparata i institucije građanstva. Kako političke tako i teorijske implikacije ove dimenzije su kompleksne i tek u nastajanju: ne možemo sa sigurnošću reći što će biti prakse i retorika koje bi mogle nastati.

Drugo, ovome pridodajem dodjeljivanje stranim akterima, najviše i osobito, ekonomskim akterima - stranim tvrtkama, investitorima, međunarodnim tržištima, poslovnim ljudima-cijelog skupa "prava" od strane nacionalnih država (vidi SASSEN 1996: POG. 2). Priznajem, ovo nije uobičajen način postavljanja okvira za neku temu. Ono proizlazi iz mojeg osobitog viđenja utjecaja globalizacije i denacionalizacije na nacionalnu državu, uključujući i utjecaj na odnos između države i njenih građana, i države i stranih ekonomskih aktera. Držim značajnim, iako nedovoljno prepoznatim, razvoj povijesti zahtijevanja prava. Pitanje kako bi se građani trebali odnositi prema ovoj novonastaloj koncentraciji moći i "legitimaciji" vezanih uz globalne tvrtke i tržišta za mene je temeljno

pitanje budućnosti demokracije. Moje nastojanje da odredim razmjere do kojih je globalno uklopljeno u i filtrirano kroz nacionalno (pr. konceptom globalnog grada - vidi SASSEN 2001; također SASSEN 2000c) jedan je od načina razumijevanja pitanja postoji li tu negdje mogućnost za građane, još uvijek uvelike ograničene na nacionalne institucije, da zahtijevaju odgovornost globalnih ekonomskih aktera kroz nacionalne institucionalne kanale, a ne da čekaju na "globalnu" državu.

Građanstvo u globalnom gradu

Osobite transformacije u razumijevanju i teoretiziranju građanstva o kojima smo dosada raspravljali vraćaju nas na neke od ranijih povijesnih formacija vezanih uz pitanje građanstva, pogotovu na odlučujuću ulogu koju su odigrali gradovi i civilno društvo. Veliki se grad danas, osobito globalni grad, javlja kao strateško mjesto za ove nove tipove djelatnosti i kao jedan od spona gdje se formiranje novih zahtjeva materijalizira i dobiva konkretan oblik. Gubitak moći na nacionalnom nivou proizvodi mogućnost novih formi moći i politike na subnacionalnom nivou. Nacionalno kao okvir društvenih procesa i moći je napuknut. Ovaj napuknuti okvir otvara mogućnosti za geografiju politike koja povezuje subnacionalne prostore. Gradovi su najistaknutiji u ovoj novoj geografiji. Jedno pitanje koje ovo povlači za sobom je kako dolazi do formiranja novih tipova politike koja se lokalizira u ovim gradovima.

Ako uzmemo u obzir da su u veliki gradovima koncentrirani vodeći sektori globalnog kapitala i rastući dio obespravljenih populacije - imigranti, mnogobrojne obespravljenih žene, ljudi drugačije boje kože općenito, i, u megagradovima zemalja u razvoju, mase stanovnika po straćarama, onda možemo zaključiti da gradovi postaju strateško mjesto različitih vrsta konflikata i kontradikcija. Na gradove također možemo gledati kao na poprišta kontradikcija kapitala, iako, uzimajući u obzir opservacije Ire Katznelson (1992), grad ne može biti sveden na tu dinamiku. Razmatranje gradova prema tim smjernicama znači razmatranje mnoštva zastupljenosti u tom krajobrazu. Veliki se grad danas javlja kao strateško mjesto čitavog niza novih tipova djelovanja - političkog, ekonomskog, "kulturnog", subjektivnog (ISIN 2000; ALLEN, MASSEY I PRYKE 1999; WATSON I BRIDGE 2000).

Iako se građanstvo javlja u gradovima i gradovi su odigrali važnu ulogu u njegovoj evoluciji, smatram da ne možemo tek tako gledati na neke od trenutnih procesa kao na vraćanje na to starije povijesno stanje. Današnja važnost grada kao okruženja za generiranje novih tipova građanskih praksi i novih tipova nepotpuno formaliziranih političkih subjekata ne proizlazi iz te povijesti a niti današnja gradska uprava ima mnogo toga zajedničkog s ranijim poimanjem građanstva i demokracije kako su opisani u antičkim i srednjovjekovnim gradovima Evrope (ISIN 2000:7). Prije će imati veze s onim o čemu je bilo riječ kod Henria Lefebvrea (1991;

1995) kada je grad opisivao kao djelo, zbog čega je pridavao značaj pitanju agensa. Lefebvre nalazi taj agens u radničkoj klasi u Parizu dvadesetog stoljeća, a ja je nalazim kod dva strateška aktera - globalnog korporacijskog kapital i imigracije - u današnjim globalnim gradovima. Ovdje bih se htjela vratiti na činjenicu uklopljenosti institucija građanstva.

Ono što danas nastaje u smislu građanskih praksi u globalnom gradu poprilično se razlikuje od onog što je bilo slučaj u Weberovom srednjovjekovnom gradu. U srednjovjekovnom gradu nailazimo na skup praksi koji omogućuju burgerima da uspostave sistem vlasništva i zaštite imovine i da uspostave imunitet naspram despota bilo koje vrste.⁰⁸ Današnje građanske prakse se odnose na proizvodnju “zastupljenosti” onih koji nemaju moć i politike koja zahtjeva prava na grad. Ono što je zajedničko ovim dvjema situacijama je poimanje da se kroz ove prakse konstituiraju nove forme građanstva te da je grad ključno

08 NAPOMENA: u Rusiji - gdje se gradovi opasani zidinama nisu pojavili kao centri urbanog imuniteta, sloboda - značenje pojma građanin odudara od koncepta civilnog društva i gradova i pripada državi a ne gradu (Weber, 1958).

mjesto ovog tipa političkog rada i da je, svakako, djelomično konstituiran ovim dinamikama. Nakon dugog povijesnog perioda u kojem je došlo do uspona nacionalne države i postavljanja razmjera ključnih ekonomskih dinamika na nacionalnoj razini, grad je danas ponovo razmjerni u kojem se odvijaju strateške ekonomke i političke dinamike.

U svom naporu da odredi idealna-tipska svojstva onoga što konstituira grad, Weber je tražio određeni tip grada - gradove kasnog srednjeg vijeka prije nego li moderne industrijske gradove svoga doba. Weber je tražio određeni grad koji kombinira uvjete i dinamike koji navode stanovnike i vođe na kreativne i inovativne reakcije/prilagodbe. Nadalje, tvrdio je da ove promjene nastale u kontekstu grada signaliziraju transformacije koje premašuju grad, koje mogu imati dalekosežno djelovanje u pokretanju često temeljnih transformacija. U tom smislu grad nudi mogućnost za razumijevanje dalekosežnih promjena koje mogu - u određenim uvjetima - zahvatiti društvo kao cjelinu.

Dva su aspekta Weberovog *Grada* ovdje od posebne važnosti. Weber je nastojao razumjeti pod kojim uvjetima gradovi mogu imati pozitivan i kreativan utjecaj na ljudske živote. Za Webera su gradovi skup društvenih struktura koje podupiru društvenu individualnost i inovativnost te time služe kao instrument povijesnih promjena. U tom intelektualnom projektu postoji duboki smisao za povijesnost tih uvjeta. Za Webera moderan urbani život ne korespondira s ovim pozitivnim i kreativnim snagama gradova; Weber je na moderne gradove gledao kao na gradove podređene velikim tvornicama i uredskoj birokraciji. Moje vlastito shvaćanje fordističkog grada uvelike odgovara Weberovom utoliko što je strateški razmjernost u fordizmu nacionalni razmjernost, a gradovi gube na važnosti. Fordistička tvornica i rudnik jav-

ljaju se kao ključna mjesta političkog djelovanja obespravljenih i onih bez moći.

Za Webera su osobito gradovi kasnog srednjeg vijeka oni koji kombiniraju uvjete koji su gradske stanovnike, trgovce, obrtnike i vođe nagnali da ih uzmu u obzir i da se s njima bave. Ove transformacije mogle su pokrenuti epohalnu promjenu i dalje od samog grada: Weber nam pokazuje kako su u mnogima od tih gradova ovi sukobi doveli do kreiranja elemenata onoga što bismo mogli nazvati sistemom vlasti i građanstva. U tome smislu sukobi oko političkih, ekonomskih, pravnih, kulturnih pitanja koja su smještena u stvarnosti gradova mogu postati katalizator novih transurbanih razvojnih procesa u svim institucionalnim domenama: tržištima, participatornoj vlasti, pravima za pripadnike urbanih zajednica bez obzira na porijeklo, sudbenoj proceduri, kulturi angažmana i deliberacije.

Poseban analitički element koji želim izvući iz ovih aspekata Weberovog shvaćanja i razmišljanja o gradu je povijesnost onih uvjeta koji grad čine strateškim mjestom za udjelovanje važnih transformacija u mnogim institucionalnim domenama. Nekoliko glavnih komponenti ekonomske globalizacije i digitalizacije ozbiljuju se u ovom tipu grada i uzrokuju dislokaciju i destabilizaciju postojećeg institucionalnog poretka i pravnih, regulatornih i normativnih okvira za bavljenje urbanim stanjima. Upravo je visoki nivo koncentracije ovih novih

dinamika u gradovima onaj koji sili na kreativne reakcije i inovacije. Tu je najvjerojatnije na djelu učinak kritične mase.

Povijesnost ovih procesa počiva u činjenici da su za vrijeme kejnzijanske politike, osobito fordističkog ugovora, i dominacije masovne proizvodnje kao organizirajuće ekonomske dinamike, gradovi izgubili svoju stratešku funkciju i nisu bili mjesto kreativnih institucionalnih inovacija. Strateška mjesta su bila velika tvornica i čitav proces masovne proizvodnje te tržišta masovne potrošnje i nacionalna vlast gdje su razvijeni regulatorni okviri i gdje je uspostavljen fordistički ugovor. Tvornica i vlast bili su strateška mjesta gdje su bile locirane odlučujuće dinamike koje su uzrokovale velike institucionalne inovacije te epohe. S globalizacijom i digitalizacijom - i svim specifičnim elementima koje one donose - takvim strateškim mjestima postaju globalni gradovi. Dok su strateške transformacije jasno koncentrirane u velikim gradovima, u gradovima na nižim razinama nacionalne urbane hijerarhije pored prodora tih transformacija pokreću se i mnoge transformacije. Nadalje, prema mojem shvaćanju, određene institucije države također predstavljaju takva strateška mjesta unatoč sveukupnom sužavanju ovlasti države kroz deregulaciju i privatizaciju.

Drugi analitički element koji želim izvući iz Weberovog *Grada* je određeni tip uklopljenosti transformacija

koje opisuje i postavlja kao idealna-tipska svojstva. Ovo nije uklopljenost u ono što bismo mogli smatrati dubokim strukturama, jer upravo su one te koje bivaju dislocirane ili promijenjene i koje otvaraju mogućnosti za pojavu novih fundamentalnih uređenja. Uklopljenost je prije u vrlo specifične uvjete, prilike, ograničenja, potrebe, međudjelovanja, sporenja, interese. Aspekt koji je ovdje važan je kompleksnost, detaljnost i društvena punina određenih uvjeta i dinamika koje on prepoznaje kao one koje omogućuju promjenu i inovaciju. Ova kompleksnost i ova punina također uzrokuju dvoznačnosti u značenju promjena i inovacija. Nije uvijek jasno jesu li one pozitivne - gdje bi pozitivno značilo stvaranje ili osnaživanje nekih elemenata, makar djelomičnih ili minornih, participatorne demokracije u gradu - i koliko je potrebno vremena da njihova pozitivnost postane evidentna. On je u gradovima srednjeg vijeka vidio ono što bi grad trebao biti i u njima je nalazio kontradiktorne i mnogoobrazne inovacije. On analizira te inovacije kako bi razumio što one stvaraju ili pokreću.

Argument koji izvlačim iz ovog osobitog tipa uklopljenosti i inovacije je da sadašnja situacija u globalnim gradovima stvara ne samo nove strukturacije moći nego i otvara djelatne i retoričke mogućnosti za nove tipove političkih aktera koji su dosada bili pritajeni, nevidljivi ili bez glasa. Ključni element mog argumenta je da lokalizacija strateških komponenti globalizacije u gradovi-

ma znači da obespravljeni mogu angažirati nove forme globalizirane korporacijske moći, i, drugo, da sve veći broj i sve veća raznolikost obespravljenih u ovim gradovima pod ovim uvjetima poprimaj jasnu “zastupljenos”. Ovo implicira distinkciju između obezvlašćenosti i nevidljivosti ili nemoći. Obespravljeni u globalnim gradovima mogu postići “zastupljenost” u njihovom angažiranju moći ali također i vis-à-vis jedni drugih. To je razlika od razdoblja između pedesetih i sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Sjedinjenim Državama, primjerice, kada je iseljavanje bijelog stanovništva i posvemašan odlazak značajnih korporacijskih sjedišta opustošila gradove a obespravljene ostavila u stanju napuštenosti. Danas, lokalizacija globalnoga stvara skup objektivnih uvjeta za angažman. To se očituje, primjerice, u borbi protiv gentrifikacije - koja šteti manjinama i siromašnim četvrtima i koja je dovela do rasta broja beskućnika početkom osamdesetih godina dvadesetog stoljeća - i u borbi za prava beskućnika, ili također u prosvjedima protiv policijske brutalnosti nad pripadnicima manjina. Ovi sukobi se razlikuju od ustanaka u getoima šezdesetih godina dvadesetog stoljeća koji su bili kratkotrajne, intenzivne erupcije ograničene na geta i koje su nanijele najveću štetu upravo četvrtima obespravljenih. Kod ovih pobuna u getima nije bilo angažiranja moći.

Okolnosti koje danas čine gradove mogućim strateškim mjestima svode se na dvije okolnosti koje odražava-

ju velike transformacije koje destabiliziraju starije sisteme organizacije teritorija i politike. Jedna od njih je promjena razmjera strateških teritorija koji artikuliraju novi političko-ekonomski sistem. Druga je djelomično odsijecanje ili u najmanju ruku slabljenje nacionalnoga kao okvira društvenih procesa uslijed različitih dinamika obuhvaćenih globalizacijom i digitalizacijom. Posljedice ovih dviju okolnosti su mnogostruke: ono što je važno je javljanje gradova kao strateških mjesta za velike ekonomske procese i to da se mogu pojaviti novi tipovi političkih aktera. Utoliko ukoliko je građanstvo uklopljeno i povratno obilježeno ovom uklopljenošću, ti novi uvjeti mogu uistinu biti nagovještaj mogućnosti novih formi građanskih praksi i identiteta.

Nešto ovdje treba istaknuti - distinkciju između obezvlašćenosti i statusa aktera bez moći. Koristim termin zastupljenost da imenujem to stanje. U kontekstu strateškog prostora poput globalnog grada, tipovi ovdje opisanih obespravljenih ljudi nisu naprosto marginalni; oni stječu zastupljenost u širem političkom procesu koji izmiče granicama formalne političke zajednice. Ova zastupljenost ukazuje na mogućnost politike. Što će biti ta politika ovisit će o specifičnim projektima i praksama različitih zajednica. Utoliko ukoliko osjećaj pripadnosti ovih zajednica nije podveden pod nacionalno, on može nagovještavati mogućnost politike koja je, iako transnacionalna, zapravo smještena na konkretnim lokalitetima.

PREVEO: *Jakov Vilović*

Ka sociologiji informacijske tehnologije

Tehnički atributi novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija (ITC-a) sve više dominiraju objašnjenjima suvremenih promjena i razvojnih procesa. Kao što Judy Wajcman ističe, mnogi sociolozi tehnologiju vide kao pokretača iza najfundamentalnijih trendova i transformacija.⁰¹ Ovome bih dodala tendenciju da se te tehnologije poimaju ili konceptualiziraju s obzirom na tehnička svojstva a da se odnos prema sociološkom svijetu konstruira kao odnos primjena i utjecaja. Izazov za sociologiju nije toliko osporiti značaj tehnologije, nego razviti analitičke kategorije koje bi nam omogućile da zahvatimo složena prožimanja tehnologije i društva.

Ovdje želim razraditi dva pojedinačna aspekta tog izazova, fokusirajući se nadasve na digitalnu tehnologiju. Tvrdit ću da razumijevanje mjesta tih novih tehnolo-

01 U svom uvodnom članku u *Current Sociology* od svibnja 2002. Wajcman raspravlja o toj literaturi. Za kritičko preispitivanje nedostataka tehnologijom vođenih objašnjenja vidi Loader (1998), Nettle (1997), Hargittai (1998) te općenitije Latour (1991), Munker i Roesler (1997), Mackenzie (1999), te Mackenzie i Wajcman (1985/1999).

logija sa sociološkog gledišta zahtijeva izbjegavanje čisto tehnološkog tumačenja i prepoznavanje uklopljenosti i nejednakih ishoda tih tehnologija u različitim društvenim poredcima. One uistinu mogu konstituirati nove društvene dinamike, ali također mogu biti njihovi derivati ili reproducirati stare uvjete. Drugo, takav će pokušaj, zauzvrat, iziskivati kategorije koje zahvaćaju ono što često poimamo kao proturječna, ili međusobno isključiva svojstva. Ta

dva aspekta ispitat ću fokusiranjem na tri sociološke analitičke problematike: uklopljenost novih tehnologija, složena međudjelovanja digitalnog i materijalnog svijeta i posredujuće kulture koje organiziraju odnos između tih tehnologija i korisnikâ. U drugom dijelu ovog rada preispitat ću te analitičke problematike u njihovom ozbiljenju na bitnim sociološkim poprištima: međudjelovanju fiksности kapitala i mobilnosti kapitala, nastajanju rodnog određivanja u pristupu i korištenju elektronskog prostora i javljanju nove politike mjesta na globalnim mrežama.⁰²

Poteškoće s kojima su se analitičari i komentatori suočili u razumijevanju utjecaja digitalizacije na mnogostruke uvjete u biti su ishod dviju analitičkih pogrešaka. Jedna od njih (nadasve vidljiva u SAD-u) sužava tu-

mačenje na tehnološko čitanje tehničkih mogućnosti digitalne tehnologije. Što jest presudno s inženjerske strane, ali je problematično u sociološkom razumijevanju. Takvo čisto tehnološko čitanje tehničkih mogućnosti neumitno neutralizira ili prikriva materijalne uvjete i prakse, prostornu vezanost, te puninu društvenih okruženja unutar kojih i kroz koje te tehnologije djeluju.⁰³ Druga tendencija je kontinuirano oslanjanje na analitičke kate-

02 Vidi, redom po temama, Sassen (2001: pogl. 1 i 5, 2002a, 2000a, 2002b).

03 Druga posljedica ovog tipa čitanja je pretpostavka da će nova tehnologija ipso facto zamijeniti sve stare tehnologije koje su manje učinkovite, ili sporije, u izvršavanju zadataka u kojima je nova tehnologija najbolja. Povijesno nam je poznato da to nije slučaj.

gorizacije koje su razvijene u drugim prostornim i povijsnim uvjetima, to jest uvjetima koji su prethodili današnjem digitalnom dobu. Dakle, tendencija je digitalno poimati kao naprosto i isključivo digitalno a nedigitalno (bilo da ga se predočava u smislu fizičkoga/materijalnoga ili stvarnoga, sve problematičnim premda uvriježenim pojmovima) kao naprosto i isključivo to - nedigitalno. Te ili-ili konceptualizacije uklanjaju iz pogleda alternativne konceptualizacije, osujećujući time složenija čitanja utjecaja digitalizacije na materijalne i prostorno vezane uvjete.

Uklopljenost digitalnih tehnologija

Digitalne mreže uklopljene su kako u tehnička svojstva i standarde hardvera i softvera tako i u stvarne društvene strukture i dinamike moći (LATOUR, 1991; LOVINK I RIEMENS, 2002; MACKENZIE I WAJCMAN, 1985/1999).⁰⁴ Ne postoji čisto digitalna ekonomija niti potpuno virtualna tvrtka ili zajednica. To znači da moć, sporenje, nejednakost, hijerarhija obilježavaju elektronski prostor i da oblikuju proizvodnju softvera.

- 04 Iako koristi drugi vokabular, možemo vidjeti da se Latour očituje radikalno u tom smjeru. Lovink i Riemens (2002) pružaju nam podroban prikaz višestrukih nedigitalnih uvjeta (uključujući subkulture iz susjedstva) koji su se morali steći da bi stvorili iznimno uspješnu gradsku digitalnu Internet mrežu zvanu Digital City Amsterdam.

Na činjenicu da je elektronski prostor uklopljen i da ga se ne može čitati kao čisto tehnološko stanje, ili

samo u terminima njegovih tehnoloških svojstava, svjetlo baca narav segmentacija koje su vidljive unutar elektronskog prostora. Jedan primjer za to nalazi se u razlikama između digitalnih mreža s privatnim i s javnim pristupom.⁰⁵ Internet je drugačiji tip prostora od privatnih mreža financijske industrije, a korporacijske Internet stranice zaštićene firewallom razlikuju se od javno dostupnog dijela Interneta. Financijska tržišta, koja djeluju uglavnom putem digitalnih mreža namijenjenih privatnoj upotrebi, dobar su primjer privatnog elektronskog prostora. Tri svojstva digitalnih mreža - decentralizirani pristup, simultanost i međupovezanost - proizvele su vidno drugačije ishode u privatnom digitalnom prostoru globalnih financija od distribuirane moći u javno dostupnom dijelu Interneta.

05 Drugdje (Sassen, 1999) sam ispitivala u kojoj je mjeri naše promišljanje elektronskog prostora i mrežne moći oblikovano svojstvima Interneta i pritom zanemaruje presudne razlike između digitalnih mreža Interneta s javnim pristupom i privatnih digitalnih mreža kojima nemamo pristupa što god da bili spremni platiti, tj. mreže privatne namjene tvrtki za financijske usluge ili financijskih tržišta na veliko.

Iako moć tih financijskih elektronskih mreža počiva na svojevrsnoj distribuiranoj moći, tj. milijunima ulagača i milijunima njihovih odluka, ona na kraju završava kao koncentrirana moć. Putanja kojom se nastavlja ono što počinje kao distribuirana moć koju povezujemo s javno dostupnim Internetom može poprimiti mnoge oblike, a u ovom slučaju oblik koji se radikalno razlikuje od oblika Interneta.

Ta razlika upućuje na mogućnost da mrežna moć nije inherentno distributivna. Mehanizmi koji se upliću a koji ne moraju imati puno veze s tehnologijom mogu per se preoblikovati njenu organizaciju. Da bi se očuvala kao oblik distribuirane moći ona bi trebala biti uklopljena u određenu vrstu strukture. Distributivnu moć i, prema tome, demokratizirajući potencijal digitalnih mreža ne možemo uzeti kao neizbježno svojstvo te tehnologije, kao što je to često slučaj u utopijskim čitanjima, možda najistaknutije na primjeru sada već znamenite Deklaracije nezavisnosti Interneta (1997) Johna Perrya Barlowa.

Iza tih tema intencionalnosti i korištenja krije se pitanje infrastrukture i pristupa (primjerice NTIA, 1998; PETRAZZINI I KIBATI, 1999; SHADE, 1998; SASSEN, 1998: POGL. 9; THOMAS, 1995). Elektronski prostor bit će daleko zastupljeniji u visoko industrijaliziranim zemljama nego li u manje razvijenom svijetu; i daleko zastupljeniji u kućanstvima srednje klase u razvijenim zemljama nego li u siromašnim kućanstvima u tim istim zemljama (JENSEN, 1998; HARVEY I MACNAB, 2000; HOFFMANN I NOVAK, 1998). Međutim, ono što ovdje treba naglasiti je da postoje jeftini načini da se omogući pristup Internetu, daleko jeftiniji no standardni telefonski sustav, i jednom kada se takav pristup osigura prilike za kućanstva s niskim prihodima, pogotovu za južnu hemisferu, mogu jako poboljšati (primjerice ITU, 1999; NADEAU I DR. 1998; MELE, 1999).

- 06 To kompanijama pri-
šteduje trošak za pri-
vatne računalne mreže,
prateće djelatnike i
održavanje, te trošak
frame relay veza ili
troškove korištenja
posrednika u transakci-
jama među tvrtkama.
- 07 Tu je daljnja tema, koju
ovdje nisam istraživala,
privatizacija infrastruk-
ture koja se zbiva od
sredine 1990-tih. Back-
bone, koji je prije finan-
cirala vlada Sjedinjenih
Država, to jest porezni
obaveznici, je privati-
ziran. To zauzvrat mije-
nja normativna pitanja
o privatnom prisvajanju
Internet prostora kao
javnog prostora. No
samo djelomično, jer to
ne otklanja razlikovanje
između privatiziranog
Internet prostora i pros-
tora s javnim pristupom,
čak i uz plaćanje (da bi
neki resurs bio javan ne
mora biti besplatan).
Internet prostor može
ostati javan čak i ako se
mora platiti naknada
za pristup, dok priva-
tiziranom Internet
prostoru uopće nema
pristupa.

Prepoznavajući uklopljenost ele-
ktronskog prostora u svom sam is-
traživanju počela gledati na Internet
kao na prostor koji je proizveden i
obilježen softverom koji oblikuje
njegovo korištenje i pojedinačnim
aspektima hardvera koje softver mo-
bilizira (SASSEN, 1999). Ta svojstva
mogu funkcionirati i kao pokazatelj
transformacija u spregama između
elektronskog prostora i širih institu-
cionalnih poredaka. Postoje znača-
jne implikacije vezane uz činjenicu
da je jedan od prevladavajućih foku-
sa u oblikovanju softvera za Internet
u posljednjih nekoliko godina stavl-
jan na firewallom zaštićene intrane-
tove za tvrtke i kriptirane tunele za
transakcije između tvrtki.⁰⁶ I jedno i
drugo predstavlja, na neki način,
privatno prisvajanje 'javnog' prosto-
ra.⁰⁷ Nadalje, rastući interes za ele-
ktronsko trgovanje potaknuo je raz-
voj softvera za provjeravanje ident-
iteta, zaštitu tržišnih marki i na-
plaćivanje. Strelovit porast razvoja
tog tipa softvera i njegovo korištenje
na Internetu nužno ne jača javnos-
nost elektronskog prostora

(primjerice ELKIN-KOREN, 1996). To je pogotovu značajno ako se proizvodi manje softvera u namjenu jačanja otvorenosti i decentralizacije neta no što je bio slučaj u ranijim fazama Interneta. Taj tip komercijalizacije, daleko od toga da bi jačao demokratski potencijal Interneta kao što to smatraju mnogi liberalni i neo-liberalni komentatori, može ga ugroziti. On također donosi važne posljedice po utjecaj na demokratizirajuće inicijative.

Svejedno, elektronski prostor ostaje i dalje presudna snaga za nove oblike građanskog sudjelovanja, pogotovu u njegovom javno dostupnom dijelu. Nekomercijalne upotrebe još uvijek prevladavaju Internetom, premda je utrka već u tijeku da se iznađu načini širenja elektronskog trgovanja i osiguravanja sigurnosti uplatnih transakcija. No istodobno dogodilo se bujanje nekomercijalnih upotreba i korisnika. Civilno društvo, bilo da su to pojedinci ili NVO-ovi, snažna je pojava u elektronskom prostoru. Od borbi za ljudska prava, protestnih skupova za očuvanje okoliša i štrajkova radništva diljem svijeta do istinski trivijalnih zanimacija, net se pokazao kao moćan medij za neelite da komuniciraju, da podupiru jedne druge u borbama i stvaraju pandane insajderskim skupinama u razmjerima koje sežu od lokalnoga do globalnoga (PRIMJERICE PERRITT JR., 1996; FREDERICK, 1993; KORBIN, 1998; RONFELDT I DR. 1998; ROTHKOPF, 1998).

Sagledavanje elektronskog prostora kao uklopljeno- ga omogućuje nam da nadidemo uobičajenu dualnost između utopijskih i distopijskih shvaćanja Interneta i elektronskog prostora općenito. Primjerice, iako elektronski prostor reproducira maskuline kulture i hijerarhije moći, on ujedno ženama omogućuje da krenu u nove oblike sporenja i u provokativna okušavanja na mnogim različitim područjima, od političkoga do ekonomskoga. Nadalje, u kontekstu globalizacije te inicijative mogu postati globalne i zaobići nacionalne države i velike nacionalne ekonomske aktere, otvarajući time čitav novi teren za inicijative povijesno zakinutih naroda i skupina (primjerice RONFELDT I DR., 1998; CORRELL, 1995; MELE, 1999; CLEAVER, 1998).

Tri analitičke problematike koje zahvaćaju različita svojstva uklopljenosti su: složena prožimanja između digitalnih i materijalnih uvjeta, destabiliziranje postojećih hijerarhija razmjera koje su omogućile nove tehnologije i posredujuće kulture između tih tehnologija i njihovih korisnika. Sljedeća tri odjeljka razrađuju te problematike.

DIGITALNA/MATERIJALNA PROŽIMANJA

Hipermobilnost ili dematerijalizacija uobičajeno se smatraju pukim funkcijama novih tehnologija. To shvaćanje prikriva činjenicu da je potrebno mnoštvo materijalnih uvjeta da bi se postigao taj ishod. Kada prepoznamo da je hipermobilnost instrumenta, ili dematerijalizacija stvarne nekretnine morala biti *proizvedena*, uvodimo nedigitalnu varijablu u našu analizu digitalnoga. Štoviše, mnogo toga što se događa u elektronskom prostoru duboko je uvjetovano kulturama, materijalnim praksama, imaganarijima koji se zbivaju van elektronskog prostora. Mnogo toga što pomišljamo kada se radi o kiberprostoru ne bi imalo nikakvog smisla ili se ne bi ni na što odnosilo kada bismo isključili svijet van kiberprostora. Ukratko, digitalni prostor i digitalizacija nisu isključiva stanja koja su smještena van nedigitalnoga. Digitalni prostor je uključen u šira društvena, kulturalna, subjektivna, ekonomska, imaginarna ustrojenja proživljenog iskustva i sisteme unutar kojih mi egzistiramo i djelujemo.

Primjerice proizvodnja mobilnosti kapitala iziskuje fiksnost kapitala: vrhunski izgrađeni okoliš, dobro udomljen talent i konvencionalnu infrastrukturu - od autoputova do zračnih luka i željeznice. Sve su to dijelom prostorno vezani uvjeti, čak i kad se narav njihove prostorne vezanosti razlikuje od one kakvom je mogla biti prije 100 godina kada je bilo vjerojatnije da će prostorna vezanost biti oblikom nemobilnosti. Danas je pro-

storna vezanost oblikovana ili obilježena hipermobilnošću nekih od njenih elemenata, proizvoda, ishoda. I fiksnost i mobilnost kapitala smješteni su u vremenski okvir u kojemu je brzina sve veća i sve dalekosežnija. Taj tip fiksности kapitala ne može se zahvatiti opisom koji je ograničen na njena materijalna i lokacijska svojstva, tj. topografskim opisom (SASSEN, 2001: POG. 2,5).

Konceptualiziranje digitalizacije u tom smjeru omogućuje nam da prepoznamo trajni značaj materijalnoga svijeta čak i u slučaju nekih od najdematerijaliziranih digitalnih djelatnosti. To se može prikazati na slučaju financija - koja je jedna od najdigitaliziranih djelatnosti i koja uključuje dematerijalizirani instrument. Međutim, ne može ju se misliti kao isključivo digitalnu. Da bi se imalo elektronska financijska tržišta i digitalizirani financijski instrument potrebne su ogromne količine materijala - ljudskog talenta (koji ima svoj tip fizičnosti) da ne i spominjemo. Taj materijal uključuje konvencionalne infrastrukture, građevine, zračne luke itd. Veliki dio tog materijala oblikovan je digitalnim utoliko ukoliko je on u funkciji financijskog tržišta. A veliki dio digitalnog ustrojstva financijskih tržišta oblikovan je pak prioritetima koji pogone globalne financije.

Digitalizacija donosi sa sobom jačanje onih sposobnosti koje omogućuju likvidifikaciju onoga što nije likvidno. Time digitalizacija povećava mobilnost onoga za što smo uobičajeno mislili da nije mobilno, ili da je jedva mobil-

no. U svojoj krajnjoj točki to likvidificiranje dematerijalizira svoj predmet. A jednom kada je dematerijaliziran on postiže hipermobilnost - trenutno kolanje kroz digitalne mreže globalnog domašaja. Prema mom čitanju, važno je shvatiti da je hipermobilnost koju neki objekt postiže dematerijalizacijom samo jedan moment puno složenijeg stanja. Predočavanje takvog predmeta kao hipermobilnog, dakle, djelomično je predočavanje jer uključuje samo neke od sastavnica tog predmeta, tj. one koje se mogu dematerijalizirati. Veliki dio onoga što je likvidificirano i što kola u globalnim mrežama i što je obilježeno hipermobilnošću ostaje i dalje fizičko u nekim od njegovih sastavnica.⁰⁸

08 Veliki dio mog rada o globalnim gradovima (Sassen, 2001) predstavlja pokušaj da se konceptualizira i dokumentira činjenica da globalna digitalna ekonomija iziskuje masivno koncentriranje materijalnih uvjeta da bi bila to što jest. Financije su važan posrednik: one predstavljaju sposobnost likvidificiranja različitih oblika nelikvidnog bogatstva i povećavanja mobilnosti (tj. hipermobilnosti) onoga što je već likvidno.

Industrija nekretnina dalje rasvjetljava neke od tih tema. Tvrtke na području financijskih usluga iznašle su instrumente koji likvidificiraju nekretnine i promiču ulaganje i kolanje tih instrumenata na globalnim tržištima. Ipak, dio onoga što sačinjava nekretninu ostaje vrlo fizičko. Istodobno, međutim, ono što ostaje fizičko transformirano je činjenicom da ga predstavljaju krajnje likvidni instrumenti koji mogu kolati globalnim tržištima. Ono se može činiti istim, može biti sazdan od iste cigle i žbuke, može biti novo ili staro, ali ono je transformirani entitet.

Našim konvencionalnim kategorijama - ako je fizičko onda *jest* fizičko, ako je likvidno onda *jest* likvidno - teško nam je zahvatiti tu polivalentnost. U stvari, djelomično predstavljanje nekretnina likvidnim financijskim instrumentima proizvodi složeno prožimanje materijalnih i dematerijaliziranih momenata onoga što ćemo nastaviti nazivati nekretnina. A isto to čini djelomična endogenost fizičke infrastrukture elektronskih financijskih tržišta.

DESTABILIZACIJA STARIJIH HIJERARHIJA RAZMJERA

Složena prožimanja između digitalnoga (kao i globalnoga) i nedigitalnoga donosi sa sobom destabiliziranje starijih hijerarhija razmjera i često puta dramatično preustrojavanje razmjera. Kako nacionalni razmjeri gube značaj zajedno s nestajanjem ključnih sastavnica formalne ovlasti države, tako drugi razmjeri dobivaju stratešku važnost. Najistaknutiji među njima su subnacionalni razmjeri kao što je globalni grad i supranacionalni kao što su globalna tržišta. Starije hijerarhije razmjera iz razdoblja uspona nacionalne države nastavljaju djelovati - one su tipično organizirane u pogledu institucionalne veličine i teritorijalnog dosega od internacionalnoga nadalje prema nacionalnom, regionalnom, urbanom, do lokalnoga. No današnje dinamike preustrojanja razmjera probijaju institucionalne veličine i institucionalna uokvirenja teritorija koje je proizvelo formiranje nacionalnih država (SASSEN, 2000B). To ne znači

da stare hijerarhije nestaju, nego da se preustrojeni razmjeri javljaju uz stare razmjere te često mogu prevladati nad njima.

Postojeća teorija nije dovoljna da se mapira današnje umnogostručivanje nedržavnih aktera i oblika transnacionalne suradnje i sukoba, kao što su globalne poslovne mreže, NVO-ovi, dijaspore, globalni gradovi, prekogranične javne sfere i novi kozmopolitizam. Teorija međunarodnih odnosa je područje koje do danas ima najviše za reći o transnacionalnim odnosima. No trenutačna zbivanja vezana uz različite mješavine globalizacije i novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija upućuju na granice teorije međunarodnih odnosa i podataka o njima. Njeni modeli i teorije ostaju usredotočeni na logiku odnosa između država i državne razmjere u doba kada svjedočimo bujanju nedržavnih aktera, transnacionalnih procesa i popratnih promjena u doseg, isključivosti i ovlasti države nad njenim teritorijem - svih dijelom omogućenih novim tehnologijama. Teorijski razvoji u drugim disciplinama mogli bi se pokazati važnima - u slučaju doprinosa sociologije pogotovu je relevantan tip teorije mreže razvijen u ekonomskoj sociologiji.

Te transformacije u sastavnicama međunarodnih odnosa i destabilizaciju starijih hijerarhija razmjera moguće je vidjeti na raznovrsnim primjerima. Primjerice, mnogo toga što mi još uvijek doživljavamo kao

‘lokalno’ (poslovnu zgradu ili kuću ili ustanovu tu u našem susjedstvu ili središtu grada) zapravo je nešto što bih prije promišljala kao mikro-okruženje s globalnim dometom utoliko ukoliko je ono stubokom umreženo. Takvo mikro-okruženje je u mnogo slučajeva lokalizirani entitet, ali je također i dio globalnih digitalnih mreža koje mu daju neposredan dalekosežan domet. Nastaviti o njemu misliti kao o naprosto mjesnom nije previše korisno. Još važnije, to povezivanje uvjetâ da nešto jest umještena materijalnost i da ima globalni domet pruža uvid u prožimanje digitalnoga i nedigitalnoga, te oslikava nedostatnost čisto tehnološkog čitanja tehničkih svojstava digitalizacije koje bi nas navelo da ustanovimo neutraliziranje prostorne vezanosti onoga što upravo omogućuje uvjet da nešto bude entitet s globalnim dometom.

Drugi primjer je sklop uvjeta i dinamika koji odlikuje model globalnog grada. Samo da izdvojim jednu ključnu dinamiku: što su djelatnosti tvrtki i tržišta globaliziranije i digitaliziranije funkcije njihove središnje uprave i koordinacije postaju tim više strateške. Upravo zbog digitalizacije može se postići rasprostranjenost djelatnosti (bilo da se radi o tvornicama, uredima ili servisnim podružnicama) diljem svijeta i istodobna sistemski integritet. I upravo ta kombinacija povećava važnost središnjih funkcija. Globalni su gradovi, uz druge njihove sastavnice, strateška mjesta za kombiniranje resursa koji su nužni za nastajanje tih središ-

njih funkcija. Transnacionalna mreža globalnih gradova javlja se kao jedna od ključnih sastavnica u arhitekturi 'međunarodnih odnosa'.

POSREDUJUĆE PRAKSE

Postoje mnogi načini da se ispituju interakcije između novih digitalnih tehnologija i njihovih korisnika. Postoji snažna tendencija u literaturi da se pitanje korištenja konceptualizira kao neposredovani događaj, kao neproblematiziranu djelatnost.

Naprotiv, dugotrajno zanimanje za ono što sam nazivala "analitička razmeđa" navelo me je da detektiram posredovanja u činu korištenja tehnologija. U svom istraživanju nalazim da je korištenje konstruirano i konstituirano u smislu specifičnih kultura i praksa kojima i unutar kojih korisnici artikuliraju iskustvo/korisnost elektronskog prostora. Stoga moje zanimanje ovdje nije za čisto tehnička svojstva digitalnih mreža i za ono što bi one mogle značiti korisnicima, a ni jednostavno za njihov utjecaj na korisnike. To zanimanje je, prije, za tu među-zonu koja konstruira sprege kiberprostora i korisnika.

Jasno je da ta konceptualizacija počiva na ranijoj tvrdnji da je elektronski prostor uklopljen i da nije čisto tehnološko događanje. Tako je elektronski prostor oblikovan vrijednostima, kulturama, sistemima moći i insti-

tucionalnim poretcima unutar kojih je uklopljen. Ako bismo tu tematiku ispitivali s obzirom na rodno određi-

09 Mnogo toga što je opisivano o kiberprostoru u specijaliziranoj i općoj literaturi eksplicitno ili implicitno daleko prije će se odnositi na pojedinačne skupine muškaraca, jer su oni do sada dominirali korištenjem i proizveli brojne kiberkulture (Holloway i dr., 1999). Stoga nam je potrebno mnogo više informacija o muškarcima koji se ne uklapaju u te pojedine skupine.

10 Koncept rodno određivanja bivao je sve problematičniji i tu ga koristimo kao kraticu za složen sklop problema. Postoji ogromna kritička literatura o različitim aspektima rodno određivanja i feminističkih kategorija. Za široki raspon problema vidi, primjerice, Wajcman (1991), Spelman (1988), Ong (1996), te Reaume (1992). Pojam queer preodređivanja roda predstavlja, u ovome kontekstu, snažno repositioniranje.

vanje [gendering], ili specifično stanje ženskog subjekta, onda bismo ustanovili da je, ukoliko su ta različita područja obilježena rodno određivanjem, utoliko i ta uklopljenost kiberprostora također rodno određena barem u nekim od njegovih dijelova, te da je, nadalje, to i sam kiberprostor.⁰⁹ To je tako iako postoji ogromna varijabilnost u tom rodnom određivanju prema mjestu, dobi, klasi, rasi, nacionalnosti, opredjeljenjima; istovremeno, vjerojatno je da postoje različite situacije, mjesta, pojedinci koji nisu obilježeni rodno određivanjem, ili su obilježeni hibridnim ili queer rodno određivanjem.¹⁰

Druga posljedica te uklopljenosti je da su sprege između kiberprostora i pojedinaca - bilo kao društvenih, političkih ili ekonomskih aktera - konstituirane u smislu posredujućih kultura; nije pitanje samo pristupa i znanja kako koristiti hardver i softver. U stanovitoj mjeri te su

posredujuće kulture podložne da ih oblikuju kako rodno određivanje tako i drugi obilježavajući uvjeti.

Sljedeća tri odjeljka ispitat će empirijske primjere glavnih konceptualnih tema koje smo raspravili u prvoj polovici ovog članka.

Nova međudjelovanja fiksnosti i hipermobilnosti kapitala

Informacijske tehnologije nisu dokinule važnost masivnih koncentracija materijalnih resursa. One su prije rekonfigurirale međudjelovanja fiksnosti i hipermobilnosti kapitala. Složeno upravljanje tim međudjelovanjem nekim je gradovima donio novu kompetitivnu prednost u vremenima kada se od svojstava novih ITC-a moglo očekivati dokidanje prednosti okrupnjavanja, pogotovu u vodećim i globaliziranim ekonomskim sektorima. Sada već uviđamo da je nova velika ekonomska topografija uspostavljena elektronskim prostorom jedan moment, jedan fragment, još većeg ekonomskog lanca koji je dobrim dijelom uklopljen u neekonomske prostore. Danas nema niti jedne potpuno virtualizirane tvrtke ili ekonomskog sektora. Čak i financije, najdigitaliziranija, najdematerijaliziranija i najglobaliziranija od sviju djelatnosti, odlikuje topografija koja kola između stvarnog i digitalnog prostora. U različitom opsegu u različitim tipovima sektora i različitim tipovima tvrtki zadaci tvrtke sada su raspoređeni preko dva tipa prostora.

ra; k tome, informatizacijom i standardizacijom zadataka aktualna ustrojstva podložna su značajnim transformacijama, tržišta se dodatno globaliziraju, itd.

Da bih predočila te teme usredotočit ću se na tri pojedinačna aspekta međudjelovanja mobilnosti i fiksnosti kapitala: trajni značaj društvene povezanosti i centralnih funkcija za globalne digitalizirane ekonomske sektore; raznovrsnost lokalnih opcija kojima tvrtke u djelomično digitaliziranim ekonomskim sektorima raspolažu; te umnažanje mogućih prostornih korelata centralnosti koje su omogućile nove informacijsko-komunikacijske tehnologije.¹¹

ZNAČAJ DRUŠTVENE POVEZANOSTI I CENTRALNE FUNKCIJE

Premda nove tehnologije doista pospješuju geografsko rasprostiranje ekonomskih djelatnosti bez gubljenja systemske integriranosti, one su također imale za posljedicu jačanje značaja centralne koordinacije i centralnih kontrolnih funkcija u tvrtkama i na tržištima. Glavna središta odlikuju masivne koncentracije vrhunskih resursa koji im omogućuju da 'proizvedu' strateški najznačajnije i najslženije od tih centralnih funkcija. Nije samo dovoljno imati infrastrukturu za ICT-e. Potrebna je također primjesa drugih resursa: najnapredniji materijalni i ljudski resursi i društvene mreže koje mak-

¹¹ Za podroban prikaz te teme vidi Sassen (2001: pogl. 2 i 5).

simaliziraju povezanost. Veliki dio 'dodane vrijednosti' koje te tehnologije mogu stvoriti za vrhunske tvrtke u uslužnim djelatnostima i vrhunska tržišta predstavlja, onda, novi tip urbanizacijske ekonomije, budući da postizanje te dodane vrijednosti ovisi o uvjetima koji leže izvan tvrtki i tržišta a i tehnologije kao takve.

Taj novi tip urbanizacijske ekonomije omogućuje tvrtkama da maksimaliziraju koristi koje mogu polučiti od novih tehnologija te da maksimaliziraju svoje sposobnosti za globalno poslovanje. Čak se i elektronska tržišta oslanjaju na trgovce i banke koji su negdje smješteni - primjerice, frankfurtsko tržište opcijama [futures market] uklopljeno je u zapravo globalnu mrežu financijskih središta, a u svakom od njih koncentrirani su resursi koji su nužni za uspijevanje frankfurtskog tržišta.

Druga činjenica koja se sve jasnije očituje tiče se značenja 'informacije'. Postoje dva tipa informacije koje su od važnosti za vrhunske tvrtke u uslužnim djelatnostima. Jedno je podatak koji je možda složen ali je standardiziran i lako dostupan tim tvrtkama: primjerice, pojednosti o privatizaciji u nekoj pojedinoj zemlji. Do drugog tipa informacije puno je teže doći, jer nije standardiziran. On iziskuje tumačenje/procjenу/prosudbu. On implicira usklađivanje niza skupina podataka i niza tumačenja s uzdanjem da će to proizvesti tip informacije višeg reda. Pristup prvoj vrsti informacija je sada zahvaljujući digitalnoj revoluciji globalan i neposredan. No

drugi tip informacije je onaj koji iziskuje složenu mješavinu elemenata, ne samo tehničkih nego i društvenih - ono što bismo mogli misliti kao društvenu infrastrukturu za globalnu tehničku povezanost. A upravo taj tip društvene infrastrukture daje glavnim financijskim središtima stratešku ulogu. U načelu, tehnička infrastruktura za povezanost može se reproducirati bilo gdje, no društvena povezanost ne (MEYER, 2001; GARCIA, 2002).

Kada složenije oblike informacije koji su potrebni za obavljanje velikih međunarodnih poslova, bez obzira koliko bili spremni platiti, ne možemo naći u postojećim bazama podataka onda nam je potrebna društvena sprega povrata informacija i pripadajuća *de facto* tumačenja i zaključci koji nam se vraćaju kada pustimo informaciju među talentirane, informirane ljude.¹² Proces pretvaranja zaključaka/tumačenja u 'informacije' zahtijeva složenu mješavinu talenata i resursa.¹³

Ukratko, urbana središta pružaju mješavinu resursa i društvene povezanosti koji tvrtki ili tržištu omogućuju da maksimalizira koristi od svoje tehnološke povezanosti.

12 Važnost tog kompleksnog tipa 'informacija' za tvrtke i tržišta dao je, primjerice, čitav novi značaj agencijama za kreditni rejting.

- 13 Upravljanje rizikom, primjerice, koji je postao presudan s globalizacijom zahvaljujući sve većoj složenosti i neizvjesnosti koje dolaze s poslovanjem u mnogo zemalja i na mnogo tržišta, iziskuje ogromno precizno ugađanje centralnih poslovnih aktivnosti. Sada znamo da su mnoge, ako ne i većina, velikih gubitaka u trgovanju tijekom posljednjeg desetljeća uključivali ljudsku pogrešku ili prevaru. Kvaliteta upravljanja rizikom uvelike će ovisiti o vodećim ljudima u tvrtci a ne o jednostavno tehničkim uvjetima, kao što je elektronski nadzor. Konsolidiranje upravljanja rizikom na jednom mjestu, uobičajeno u sjedištu tvrtke, danas se općenito smatra učinkovitijim. To smo vidjeli na primjeru nekolicine velikih banaka: Chase i Morgan Stanley Dean Witter u SAD-u, Deutsche Bank i Credit Suisse u Evropi.

LOKACIJSKI OBRASCI

Informacijske tehnologije imale su snažan učinak na prostornu organizaciju ekonomske djelatnosti. No taj učinak nije jednoobrazan - lokacijske opcije za tvrtke zamjetno se razlikuju. Ne radi se samo o smanjenju značaja mjesta. Raštrkani primjeri za posljednje desetljeće koje je bilo svjedokom rasprostranjenog korištenja informacijskih tehnologija od strane tvrtki iz širokog spektra sektora dopuštaju nam da identificiramo tri tipa globalno djelatnih tvrtki s obzirom na njihove lokacijske obrasce.

Prvo, tvrtke s visoko standardiziranim proizvodima/uslugama suočene su s proširenjem svojih lokacijskih opcija utoliko ukoliko one mogu održati sistemsku integriranost gdje god da bile locirane. To također vrijedi za tvrtke sa specijaliziranim proizvodima/uslugama kojima nisu potrebne razrađene mreže izvođača i podizvođača ili isporučitelja, sve uvjeti koji teže urba-

nu lokaciju učiniti učinkovitijom. Unos podataka i jednostavni izrađivački rad može se seliti gdje god su cijena rada i drugi troškovi najniži. Upravna se sjedišta tvrtki mogu iseliti iz velegradova ili useliti na lokacije u predgrađima ili male gradove.

Drugi lokacijski obrazac predstavljaju tvrtke koje su duboko uključene u globalnu ekonomiju te prema tome imaju sve složenije i složenije funkcije upravnog sjedišta. Možda je, ironično, složenost središnjih funkcija u sjedištu tolika da ih se izdvoji i prepusti visoko specijaliziranim tvrtkama na području uslužnih djelatnosti. To oslobađa sjedište da se locira bilo gdje dokle god ima pristup visoko specijaliziranom umreženom sektoru uslužnih djelatnosti koji je negdje već smješten, najvjerojatnije u nekom gradu.

Treći lokacijski obrazac je onaj koji je vidljiv u visoko specijaliziranim umreženim sektorima uslužnih djelatnosti. Ti su sektori, a ne upravna sjedišta tvrtki, oni koji imaju korist od prostornog okrupnjavanja na mjestu proizvodnje; u tom pogledu te su tvrtke, a ne veliko korporacijsko sjedište, one koje su nalaze u jezgri ekonomskih funkcija globalnog grada.¹⁴ Te su tvrtke uklopljene u intenzivne transakcije s drugim takvim tvrtkama sa srodnim specijaliziranošću i podložne su vremenskim pritiscima i ograničenjima nesavršene informacije o kojima smo raspravljali u prethodnom odjeljku. Uz neke druge značajke koje pridonose pred-

- 14 Te ekonomske funkcije globalnog grada valja razlikovati od političkih funkcija globalnog grada, koje mogu uključivati politike sporenja od strane formalnih i neformalnih političkih aktera koje su omogućile te ekonomske funkcije. Taj poseban oblik političkih funkcija globalnog grada je, onda, u dijalektičkom odnosu (i omogućen i protivan) prema ekonomskim funkcijama (vidi Sassen, 1998: pogl. 1; Bartlett, u pripremi).
- 15 Nekoliko hipoteza koje organiziraju model globalnog grada tiču se uvjeta za kontinuitet centralnosti u naprednim ekonomskim sistemima u susret novim velikim organizacijskim oblicima i tehnologijama koji maksimaliziraju mogućnost geografskog rasprostiranja. Vidi novi uvodni dio u dopunjeno izdanje *The Global City* (Sassen, 2001). Za različite perspektive vidi Fainstein (2001), Orum i Chen (2002), Landrieu i dr. (1998), te Salomon (1996).

nostima od okrupnjavanja u tvrtkama na području financijskih usluga, to ima za posljedicu da čini mrežu specijaliziranih tvrtki na području uslužnih djelatnosti više prostorno vezanom no što bi se naslutilo iz hipermobilnosti njihovih proizvoda ili djelatnika.

PROSTORNOSTI CENTRA

Kombinacija novih mogućnosti za mobilnost i prednosti urbanizacijske ekonomije za vodeće globalizirane ekonomske sektore sugerira da prostorna koncentracija ostaje ključna značajka u globalnoj digitalnoj ekonomiji. No to nije tek nastavak starih obrazaca prostorne koncentracije. Danas više nema izravnog odnosa između centralnosti i takvih geografskih entiteta kao što su gradsko središte, ili središnja poslovna četvrt (Central Business District - CBD). U prošlosti, i to sve donedavno, centralnost je bila sinonimna s gradskim središtem ili CBD-om. Nove tehnologije i organizacijski oblici izmijenili su prostorne korelate centralnosti.¹⁵

S obzirom na različite utjecaje mogućnosti novih tehnologija na specifične tipove tvrtki i ekonomskih sektora, prostorni korelati 'centra' mogu poprimiti nekoliko geografskih oblika, koji će vjerojatno funkcionirati istodobno na makrorazini. Dakle, centar može biti CBD, kao što je to još uvijek pretežno u nekim vodećim sektorima, pogotovu financijama, ili alternativni oblik CBD-a, kao što je Silikonska Dolina. Međutim, iako CBD u glavnim međunarodnim poslovnim centrima ostaje strateško mjesto za vodeće industrije, ono je stubokom preobraženo tehnološkim i ekonomskim promjenama (FAIN-

- 16 Ta regionalna rešetka čvorišta predstavlja, u mnogim analizama, rekonstituiranje koncepta regije. K tome, ne treba je brkati sa suburbanizacijom ekonomske djelatnosti. Ja je poimam kao prostor centralnosti djelomično lociran u starijim socio-ekonomskim geografijskim područjima, kao što su geografska predgrađa ili šire metropolitanske regije, ali kao različitu od njih upravo jer ona jest prostor centralnosti. Vjerojatno je da će regionalna rešetka, daleko od toga da neutralizira geografiju, biti uklopljena u

STEIN, 2001; CICOLELLA I MIGNAQUI, 2002; GRAHAM I AURIGI, 1997). K tome, često postoje drastične razlike u obrascima koje poprima to preobražavanje centralnog dijela grada u različitim dijelovima svijeta (primjerice MARCUSE I VAN KEMPEN, 2001).

Drugo, centar se može proširiti u metropolitansko područje u obliku rešetke čvorišta s intenzivnom poslovnom aktivnošću. Mogli bismo se zapitati tvori li prostorna organizacija koju odlikuju gusta strateška čvorišta rasprostranjena preko šire regije uistinu novi oblik organizacije teritorija 'centra', a ne, kao što je

konvencionalnije stajalište, primjer suburbanizacije i geografskog rasprostiranja. Budući da ta različita čvorišta nalaze svoj izraz u digitalnim mrežama ona predstavljaju novi geografski korelat najnaprednijeg tipa 'centra' (VELTZ, 1996; YEUNG, 2000). To je djelomično deteritorijaliziran prostor centralnosti.¹⁶

Treće, svjedočimo formiranju transteritorijalnoga 'centra' koji je konstituiran intenzivnim ekonomskim transakcijama u mreži globalnih gradova. Te transakcije se dijelom odvijaju u digitalnom prostoru a dijelom

konvencionalne oblike komunikacijske infrastrukture, nadasve brzu željeznicu i autoputove koji povezuju sa zračnim lukama. Možda je ironija, ali vjerojatno je da će konvencionalna infrastruktura maksimalizirati ekonomske koristi od telekomunikacija. Smatram da je to važna tema koja se pomalo izgubila u raspravama o neutralizaciji geografije telekomunikacijama. Za izuzetke od tog trenda vidi Veltz (1996), Scott i dr. (2001), Landrieu i dr. (1998), te Peraldi i Perin (1996).

konvencionalnim prijevozom i prometom. Ishod je umnažanje često visoko specijaliziranih krugova koji povezuju skupove gradova. Te mreže velikih međunarodnih poslovnih centara sazdaaju novu geografiju centralnosti. Najmoćnija od tih geografija centralnosti na globalnoj razini povezuje glavne međunarodne poslovne i financijske centre: između ostalih New York, London, Tokio, Pariz, Frankfurt, Zürich, Amsterdam, Los Angeles, Sydney, Hong Kong. Ali te geografije sada također uključuju gradove poput Bangkoka, Seula, Taipeija, Sao Paula, Mexico Citya (VIDI YEUNG, 2000; SASSEN, 2001). U slučaju složenog krajobraza

kao što je evropski svjedocimo smo nekoliko geografija centralnosti, jedne globalne, drugih kontinentalnih i regionalnih.¹⁷

Četvrto, novi oblici centralnosti konstituiraju se u elektronski generiranom prostoru. Primjerice, strateške komponente financijske industrije funkcioniraju u takvim prostorima.

Ti različiti trendovi upućuju na dubokosežnu transformaciju, no ne radi se o transformaciji koju odlikuje neutralizacija fiksnosti kapitala, ili izgrađenog okoliša, ili, na kraju krajeva, grada. Oni nisu neutralizirani, ne-

go se javljaju s obnovljenom i strateškom važnošću u *nekima* od njihovih svojstava, to jest ne kao poopćeno stanje nego kao vrlo specifično stanje. Upravo poseban tip izgrađenog prostora, konvencionalnoga sustava komunikacija, grada, ukratko, poseban tip prostornosti odgovara na potrebe novih digitalnih dinamika i potiče ih.

17 Metodološki, smatram da je korisno razložiti te međugradске razmjene na specifične, često visoko specijalizirane krugove koji povezuju pojedinačne skupove gradova. Primjerice kada se istražuju tržišta opcijama [futures markets] skupina gradova uključuje Sao Paolo i Kuala Lumpur. Ta dva grada ispadaju iz slike kada istražujemo tržišta zlatom; dok to tržište, s druge strane, uključuje Johannesburg i Sydney (vidi Harvey, u nastajanju).

Posredujuće kulture: ženska kiberzastupljenost i kibernogućnosti

Uklopljenost kiberprostora i šira društvena reflektivnost koju ona donosi očigledne su u činjenicama o zastupljenosti žena u kiberprostoru. Još uvijek postoji podzastupljenost žena, iako je njihovo služenje Internetom u strelovitom porastu. Ta kombinacija pruža uvid u proturječna svojstva uvjeta koje se nude ženama u širem društvenom svijetu danas. Nadalje, gdje specifičnost kiberprostora omogućuje javljanje novih kultura interakcije između kiberprostora i šireg društvenog poretka, tu je također i specifičnost mogućnosti i oblika zastupljenosti žena.¹⁸

Zbirni podaci jasno pokazuju da su u redom svakoj zemlji žene još uvijek odgovorne za manje od polovice sveukupnog korištenja Internetom, ali ubrzano povećavaju svoj udio, češće bržim porastom nego li muškarci. Do godine 2000. žene su činile polovicu cjelokupne online populacije u SAD-u, oko 46 do 47 posto na Novom Zelandu i Švedskoj, te između 42 i 45 posto u Singapuru, Irskoj, Australiji, Francuskoj i Koreji. Iza tih zbirnih brojki kriju se vrlo specifični trendovi. U SAD-u, primjerice, među novim korisnicima u 2000. godini žene su blago nadmašile muškarce, a među djevojkama u dobi između 12. i 17. godine korištenje se povećalo za

18 Za različita gledišta vidi Holloway i dr. (u pripremi), Cherny i Weise (1996), Bastani (2000), Marcelle (1998), te Grint i Gill (1995).

125 posto. Korištenje Internetom raste brže među ženama i u zemljama koje su toliko različite od SAD-a poput Južne Koreje.

Specifičnost kiberprostora i novih kultura interakcije koje on donosi sa sobom uočljiva je iz zastupljenosti žena u poduzećima za elektronsko poslovanje koje su pokrenule žene i u bujanju novih Internet stranica namijenjenih ženama. Tablica 1 pokazuje uzorak tvrtki koje su počevši sa 2000. pokrenule žene; to su tvrtke koje posjeduju i vode žene. Jasno, s obzirom na dinamičnost u tim sektorima, možemo očekivati promjene vlasništva, a o prestanku poslovanja da i ne govorimo. Uzorke tvrtki razvrstali smo u četiri različite kategorije:

- A) poduzeća za portale, sadržaj i zajednice korisnika;
- B) usluge bazirane na Internetu;
- C) elektronska trgovina;
- D) poduzeća za razvoj aplikacija za elektronsko poslovanje i Internet tehnologija.

Internet stranice navedene za svako od ovih poduzeća koje su osnovala žene pružaju detaljniju informaciju. Tablica 2 pokazuje popis mailing lista koje su namijenjene tehnologiji i ženama.

Tablica 1

Poduzeća koja su pokrenule, posjeduju i vode žene, 2000.

Kategorija	Internet stranice
Poduzeća za internet portale, sadržaje i zajednice korisnika	Astronet AudioBasket eSampo Ivillage ThirdAge Media
Poduzeća za usluge bazirane na Internetu	Desktop.com EDGAR Online E-Loan NetCreations - kupljeno od strane neimenovane treće strane za gotovinu, više nije dostupno
Poduzeća za elektronsku trgovinu	Della.com - preimenovano u weddingchannel Eve.com - više ne posluje, sada preporučuje sephora.com oneNest Petopia - propalo, kupio petco Sparks.com SuperVerticals
Poduzeća za razvoj aplikacija za elektronsko poslovanje i internet tehnologija	CoVia eCommerce Industries Marimba Right Works

UPOZORENJE: Neke od tih stranica možda su prodane a da to nije tu naznačeno
IZVOR: Dotcom Divas (2000)

Izuzme li se činjenica da su te stranice uglavnom sredstva, one nam kazuju obuhvatniju priču o Internetu i ženama (vidi, općenito, BONEVA I DR., 2001; HAYTHORNWAITE I WELLMAN, U PRIPREMI). One postaju kolektivnim osporavanjem uvriježene predodžbe da kiberprostor reducira društvenost i angažman u vlastitoj zajednici. Naprotiv, on može izgraditi lokalnu zajednicu. Istovremeno smještenost u kiberprostoru uvelike povećava mogućnost da mreža koja povezuje svaki od tih tipova lokalnih Internet stranica može postati transnacionalna, što je vjerojatno neplanirana razvojna putanja za mnoge od njih. U sljedećem dijelu raspravom o novim tipovima ženskih aktivističkih mreža vratit ću se na tu temu.

O ograničenjima elektronskog prostora da dovede do promjena u postojećim hijerarhijama moći i privilegija može se zaključiti iz činjenice da postojeće segmentacije u kiberprostoru mogu osujetiti nastojanja na polju ženskih pitanja. Nema dvojbe da kiberprostor otvara nove mogućnosti za žene kako u domeni poslovanja tako i u širem građanskom i kućnom okruženju. Primjerice, u visoko digitaliziranim sektorima žene su kao djelatnice/stručnjaci iskusile nove mogućnosti i mogu se boriti za veću jednakost s muškarcima u tim ekonomskim sektorima. No one to čine uglavnom unutar granica postojećih hijerarhija ekonomske moći. U tom pogledu moglo bi biti naivno precijeniti emancipatornu snagu kiberprostora u pogledu njegove sposobnosti da neutralizira rodna razlikovanja (vidi ADAM I GREEN, 1998; SHAPIRO, 1998; HAMPTON I WELLMAN, 1999).

Tablica 2 • Tehnologija i e-mail liste (elektronski forumi) namijenjeni ženama

<i>Ime</i>	<i>Funkcija</i>
AFRO-TECHIES	Diskusijska grupa tehnički orijentiranih žena afričkog porijekla koje nastoje proširiti iskustvo i znanje crnih žena o tehnologiji
ASIA-WOMEN-IT	Diskusija o pitanjima i problematikama vezanima za žene u Aziji i novu globalnu informacijsku i komunikacijsku tehnologiju
A-WIA (<i>American Women's Internet Association</i>)	Organizacija i lista za američke žene “koje su aktivno uključene u Internet okruženje” i njihove pobornike
CONFERENCE-L	Lista za diskusiju u susret i tijekom Women's Internet Conference (18-21. listopada 1997.)
CYBORG-L	Projekt UNESCO-SID-a kojeg vode “Women on the Net” a pruža multikulturalno rodno gledanje na međunarodne sustave komunikacije
FACES	Kiber baza informacija i međunarodna mailing lista za razmjenu projekata, izložaka, kritičkih mišljenja i tekstova za žene koje zanimaju medijske i komunikacijske umjetnosti

FEMINAMAIL	Povezano sa ženski orijentiranom tražilicom Femina; svakotjedno ažuriranje u Femina bazu podataka
FEMINANET	Lista za pomoć pri potrazi za internet stranicama za osobne, poslovne i visokoobrazovne interese
GK97-GENDER	Vežano uz konferenciju Global Knowledge 97; usredotočeno na rodnu problematiku znanja i informacijske tehnologije
GRANITE	Diskusijaska platforma za poticanje istraživanja iz feminističkog/ženskog gledišta na rod i nove informacijske tehnologije
GRRLTALK	Diskusija o GNU/Linux operativnom sustavu, Open Source softverskom pokretu, Free Software Foundation, itd.
ISOC - WOMEN-DISCUSS	Diskusija o pristupu Internetu i informacijama
KNOWHOWCONF	Nastavak KnowHow konferencije
MAC-WOMEN	Forum za pomoć u radu s Macintoshima
MAIDEN-L	Za nove korisnice Interneta kojima je potrebna pomoć

NOWA.INTERNATIONAL	Za žene koje pružaju računalnu obuku ženama, bavi se pristupom novim tehnologijama, posebnom obukom za žene i općim medijem mrežne suradnje
SPIDERWOMEN	Forum za žene koje upravljaju ili oblikuju Internet stranice
UHURA	Suradnički istraživački projekt na Internetu, za žene koje istražuju neki aspekt Interneta
VS-ONLINE-STRAT	Forum za pitanja vezana uz to kako ženske organizacije koriste elektronsku komunikaciju i izdavačku tehnologiju
WEBWOMEN-CHAT	Netehička lista za žene na Internetu, "da bi se 'čtanje' držalo podalje od fokusiranih, tehničkih lista"
WEBWOMEN-GRAPHICS	Sve vezano uz stvaranje i manipulaciju računalne grafike
WEBWOMEN-HTML	Za žene koje razvijaju sadržaje za Internet
WEBWOMEN-TECH	Za žene koje rukovode tehničkim aspektima Internet stranica
WISDOM	Women's Internet Site Development and Online Mentoring [Ženski rad na razvoju Internet stranica i online mentorstvo] za australske žene i druge zainteresirane za internetsku pismenost

WOMEN-L	Diskusija o ženskim pitanjima s fokusom na Internet i tehnologiju
WOMEN IN TECHNOLOGY	lista koja je lokalna ali i nacionalna putem organizacije-vlasnice liste Tropica
WOMEN OF KALI	Moderirana lista za diskusije o feminističkim politikama, pogotovu prema mizoginiji u medijima i na Internetu
WOMEN SPACE	Kako se žene i ženske organizacije koriste Internetom

Od središnjeg je značaja za odmjeravanje društvenopolitičkih implikacija po žene od njihove zastupljenosti u kiberprostoru, i njihovog korištenja njime, potencijalna transformacija čitavog niza 'lokalnih' uvjeta i institucionalnih područja gdje žene ostaju i dalje ključni akteri u mikro-okruženja s globalnim dometom. Između ostalih, ta područja su kućanstvo, zajednica, susjedstvo, lokalna škola i ustanove zdravstvene njege, i druga takva mjesta. Pod njihovom transformacijom u 'mikro-okruženja s globalnim dometom' ja shvaćam to da će tehnička povezanost stvoriti mnoštvo veza s drugim sličnim lokalnim entitetima u drugim susjedstvima u istome gradu, u drugim gradovima, te u susjedstvima i gradovima u drugim zemljama. Može se javiti zajednica prakse koja proizvodi mnoštvo tangencijalnih, horizontalnih komunikacija, suradnji, solidarnosti, potpora.

Ona može omogućiti ženama (ili ženskim 'subjektima' općenito) da se bave projektima čiji zahtjevi nisu jednostavno provedivi u njihovoj lokalnoj, često ograničavajućoj i potlačujućoj, situaciji.

To donosi sa sobom određen broj značajnih mogućnosti. Tamo gdje je prije ženski angažman u tim institucijama vezanim uz domaćinstvo i obitelj prije reproducirao njihovu izoliranost od širih javnih sfera i transnacionalnih društvenih inicijativa, sada se taj angažman može pokazati temeljem za sudjelovanje (vidi HENSHALL, 2000; BASTANI, 2000). Prvo, vratimo li se informacijama u tablicama 1-2, dio tih Internet stranica usredotočen je na tipično ženska područja, no budući da su one on-line one se otvaraju ženama iz mnogih drugih zajednica izvan njihovog fizičkog susjedstva ili grada ili zemlje. Drugo, u kontekstu gdje je globalizacija otvorila svijet međunarodnih razmjena svakovrsnim nedržavnim akterima, žene su, pogotovu putem NVO-ova, postigle posve novu utjecajnost.¹⁹ Dok su svojedobno žene zainteresirane za međunarodne odnose bile omeđene na ono što je tada bio jedva vidljivi svijet NVO-ova, danas se NVO-ovi javljaju kao ključni igrači, uvodeći žene u situacije kojima su rijetko imale pristupa u prošlosti. Kiberprostor omogućuje da se čak i maleni i oskudijeva-

19 Za teoretskiji prikaz te problematike molim videti Sassen (1998: pogl. 5), Knop (1993).

jući NVO-ovi povežu s drugim takvim NVO-ovima i angažiraju u globalnim društvenim nastojanjima. To je ogromna prednost za žene angaži-

rane u određenim vrstama borbi, pogotovu onima koje se tiču ženske problematike, bilo da se bore putem ženskih organizacija ili NVO-ova s općenitijim fokusom, kao što su organizacije za zaštitu ljudskih prava (vidi ESPINOZA, 1999; ADAM I GREEN, 1998; CHERNY I WEISE, 1996).

Politika mjestâ na transnacionalnim krugovima: mreže građana u globalnom digitalnom dobu

Digitalne mreže pridonose proizvodnji protugeografija globalizacije. A one se mogu konstituirati u raznim razmjerima. Politički aktivisti mogu koristiti digitalne mreže za globalne i nelokalne razmjene. No one se također mogu koristiti za jačanje lokalnih komunikacija i transakcija unutar nekog grada. Ukazivanje kako nova digitalna tehnologija može poslužiti kao oslonac lokalnim inicijativama i alijansama diljem gradskih četvrti krajnje je važno u doba u kojemu se često smatra da pojam lokalnoga uzmiče pred globalnim dinamikama i akterima.

Te 'alternativne' mreže možemo konceptualizirati kao protugeografije globalizacije, jer one se, premda nisu dio formalnog aparata ili ciljeva tog aparata, duboko prožimaju s nekim od glavnih dinamika koje konstituiraju globalizaciju - nadasve s formiranjem globalnih tržišta, intenziviranjem transnacionalnih i translokalnih mreža, razvojem komunikacijskih tehnologija koje lako mogu izbjeći konvencionalnim praksama nadzora.

Jačanje i, u nekim od ovih slučajeva, formiranje novih globalnih krugova uklopljena su ili omogućena postojanjem globalnog ekonomskog sistema te popratnog razvoja različitih institucionalnih oslonaca za transnacionalne novčane tokove i tržišta. Te protugeografije su dinamične i promjenjive u svojim lokacijskim svojstvima. Te uključuju vrlo široki raspon aktivnosti, uključujući bujanje kriminalnih radnji.

Putem Interneta lokalne inicijative postaju dio globalne mreže aktivizma a da ne gube fokus na specifične lokalne borbe (vidi CLEAVER, 1998; ESPINOZA, 1999; RONFELDT I DR., 1998; MELE, 1999). On omogućuje novi tip transnacionalnog političkog aktivizma, koji ima centar na mnoštvu lokaliteta a ipak je intenzivno digitalno povezan. Aktivisti mogu razviti mreže za cirkuliranje ne samo informacija (o okolišu, stanovanju, političkim pitanjima, itd.) nego političkog rada i strategija. Postoji mnogo primjera takvog novog tipa transnacionalnoga političkog rada. Primjerice SPARC, pokrenut od žena i posvećen njima, započeo je kao pokušaj da se organizira stanovnike u slumovima Bombaya za dobivanje stanovanja. Sada on uključuje mreže takvih skupina diljem Azije, te u nekim gradovima Latinske Amerike i Afrike. To je jedan od ključnih oblika kritičke politike koju može omogućiti Internet: politiku lokalnoga s velikom razlikom. To su lokaliteti koji su međusobno povezani s kraja na kraj regije, zemlje ili svijeta. To da je mreža globalna ne znači da se sve mora dogoditi na globalnoj razini.

Posljednjih nekoliko godina obilježavaju poseban trenutak u povijesti digitalnih mreža, trenutak kada moćni korporacijski akteri i mreže visokih performansi jačaju ulogu privatnog digitalnog prostora i mijenjaju strukturu digitalnog prostora s javnim pristupom (SASSEN, 2000A). Digitalni prostor pojavio se ne samo kao sredstvo za komuniciranje, nego kao velika nova pozornica za akumulaciju kapitala i poslovanje globalnog kapitala. No civilno društvo - u svim svojim oblicima - također je sve energičniji i energičniji čimbenik u kiberprostoru (za raznovrsna gledišta, vidi RIMMER I MORRIS-SUZUKI, 1999; POSTER, 1997; FREDERICK, 1993; MILLER I SLATER, 2000). Što je raznovrs-

- 20 Internet će možda nastaviti biti prostorom za demokratske prakse, ali to će biti dijelom kao oblik otpora protiv nadviđenih sila ekonomije i hijerarhijske moći (primjerice Calabrese i Burgelman, 1999; vidi također Warf i Grimes, 1997), a ne kao prostor neograničene slobode što je dio njegove romantične predodžbe. Prizori koje nam valja unijeti u tu predodžbu sve više se moraju baviti sporenjem i otporom, a ne jednostavno slobodom i međusobnom povezanošću.

nost kultura i skupina veća tim bolje po taj širi politički i građanski potencijal Interneta i tim učinkovitiji otpor riziku da bi korporacijski svijet mogao postaviti standarde. Od borbi oko ljudskih prava, okoliša, te radničkih štrajkova diljem svijeta do istinski trivijalnih zanimacija Internet se pokazao kao moćni medij neelita za komunikaciju, međusobnu potporu u borbama i stvaranje ekvivalenta insajderskim skupinama u razmjerima od lokalnih do globalnih.²⁰ Mogućnost da se to čini transnacionalno u vremenu kada se za sve veći skup tema smatra da premašuje granice nacionalnih država čini to tim značajnijim.

To nije kozmopolitski put prema globalnom. Radi se o globalnom kao umnogostručivanju lokalnoga. Radi se o tipovima društvenosti i borbe koji su duboko uklopljeni u djelovanja i aktivnosti ljudi. To su oblici rada na izgradnji institucija koji može doći od strane lokaliteta i mreža lokaliteta s ograničenim resursima te od strane neformalnih društvenih aktera. Tu vidimo potencijalnu transformaciju žena koje su 'ograničene' na uloge u domaćinstvu no mogu se pokazati kao ključni akteri u globalnim mrežama a da ne moraju napustiti svoj posao i uloge u svojim zajednicama. Ta 'domaća' okruženja mogu se transformirati od toga da ih se doživljava kao čisto domaća u mikro-okruženja locirana na globalnim krugovima. U tom procesu ona ne moraju postati kozmopolitska, mogu ostati domaća u svom usmjerenju i ostati uključena u borbe u svojim kućanstvima i lokalnoj zajednici, a svejedno sudjeluju u novonastajućim globalnim društvenim krugovima. Može se javiti zajednica prakse koja proizvodi mnoštvo tangencijalnih, horizontalnih komunikacija, suradnji, solidarnosti, potpora. A to može osposobiti lokalne političke i nepolitičke aktere da uđu u transnacionalnu politiku.

Arhitektura digitalnih mreža, spremna do obuhvati svijet, može zapravo poslužiti intenziviranju razmjena među obitavateljima nekog grada ili regije. Ona može poslužiti da im ukaže na susjedne zajednice, da steknu uvid u lokalne problematike koje imaju pozitivni ili negativni odjek kod zajednica koje su tu blizu u istom

gradu a ne onih na drugom kraju svijeta. Ili pak može poslužiti da intenzivira razmjene o lokalnim problematikama zajednica koje *jesu* na drugom kraju svijeta. Radi se o posebnoj mješavini intenzivne angažiranosti lokalnim, mjestom, i svijesti o drugim 'lokalnim' angažiranošima diljem zemaljske kugle.

- 21 Adekvatan argument sam iznijela za grad, pogotovu globalni grad, koji je konkretniji prostor za politiku. U mnogo čemu politika reivindicaciona provođena u kiberprostoru u suglasju je s brojnim aktivizmima vidljivim u velikim gradovima danas: borbama protiv policijske brutalnosti i gentrifikacije, borbama za prava beskućnika i imigranata, borbama za prava homoseksualaca, lezbijki i queer osoba. Mnogo toga biva vidljivo na ulici. Veliki dio urbane politike je konkretan, nju udjelovljuju ljudi i ona ne ovisi o masivnim medijskim tehnologijama. Politika na razini ulice omogućuje formiranje novih tipova političkih subjekata koji ne moraju ići kroz formalni politički sistem da bi provodili svoju politiku.

Ukratko, društveni aktivisti mogu koristiti digitalne mreže za globalne i nelokalne razmjene i mogu ih koristiti za jačanje lokalne komunikacije i razmjene unutar grada ili ruralne zajednice.

Kiberprostor je, možda ironično, mnogo konkretniji prostor za društvene borbe nego li nacionalni politički sistem. On postaje mjesto gdje neformalni politički akteri mogu biti dijelom političke scene na način koji je puno teži kroz nacionalne institucionalne kanale. Nacionalna politika mora teći kroz postojeće formalne sisteme, bilo to političkim izbornim sistemom ili pravosuđem (pokretanjem sudskih procesa protiv državnih tijela). Neformalni politički akteri bivaju nevidljivi u prostoru nacionalne politike. Kiberprostor može prihvatiti široki ras-

pon društvenih borbi i pospješiti javljanje novih tipova političkih subjekata koji ne moraju ići kroz formalni politički sistem.²¹ Pojedinci i skupine, koji su povijesno isključivani iz formalnih političkih sistema i čije se borbe mogu dijelom iznijeti van tih sistema, u kiber-prostoru mogu pronaći poticajno okruženje kako za svoje pojavljivanje kao neformalni politički akteri tako za svoje borbe.

PREVEO: *Tomislav Medak*

bibliografija

- Adam, A. i E. Green,** (1998) "Gender, Agency, Location and the New Information Society", u B. Loader (ur.), *The Cyberspace Divide*, str. 83-97, London: Routledge.
- Allen, John, Doreen Massey i Michael Pryke** (ur.), (1999) *Unsettling Cities*, London: Routledge.
- Aman, Alfred C. Jr.,** (1998) "The Globalizing State: A Future-Oriented Perspective on the Public/Private Distinction, Federalism, and Democracy", *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 31 (4): 769-870.
- Appadurai, Arjun,** (1996) *Modernity at Large*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni,** (1994) *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, London: Verso.
- Bach, Linda, Nina Glick Schille i Cristina Blanc-Szanton,** (1994) *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation States*, Langhorne, PA: Gordon and Breach
- Bartlett, Anne,** (2001) "Politics Remade: Modernization and the New Political Culture in England", neobjavljena teza, Odsjek za sociologiju, University of Chicago.
- Bastani, S.,** (2000) "Muslim Women On-line", *Arab World Geographer* 3(1): 40-59.
- Benhabib, Seyla,** (2002) *Democratic Equality and Cultural Diversity: Political Identities in the Global Era*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Benhabib, Seyla, Judith Butler, Drucilla Cornell i Nancy Fraser,** (1995) *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*, New York, NY: Routledge.
- Biersteker, Thomas J., Rodney Bruce Hall i Craig N. Murphy** (ur.), (2003) *Private Authority and Global Governance*.
- Boneva, B., R. Kraut, S. Kiesler i D. Frohlich,** (2001) "Using the Internet for Personal Relationship: the Difference Gender Makes", *American Behavioral Scientist* 45 .
- Bosniak, Linda,** (1996) "Nativism' the concept: Some Reflections", u *Immigrants Out! The New Nativism and the Anti-Immigrant Impulse in the Unated States*, Juan Perea, (ur.) New York: NYU Press.
- Bosniak, Linda,** (2000) "Universal Citizenship and the Problem of Alienage", *Northwestern University Law Review* 94(3): 963-984
- Bridge, Gary i Sophie Watson (ur.), (2000) *A Companion to the City*, Oxford. United Kingdom: Blackwell.

- Calabrese, Andrew i Jean-Claude Burgelman**, (1999) *Communication, Citizenship and Social Policy: Re-Thinking the Limits of the Welfare State*, Rowman & Littlefield.
- Castells, Manuel**, (1996) *The Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Castro, Max** (ur.), (1999) *Free Markets, Open Societies, Closed Borders?*, Miami: University of Miami- North-South Center Press.
- Ciccollella, Pablo i Iliana Mignaqui**, (2002) "The Spatial Reorganization of Buenos Aires", u S. Sassen (ur.), *Global Networks/Linked Cities*, New York i London: Routledge.
- Chinchilla, Norma i Nora Hamilton**, (2001) *Seeking Community in the Global City: Salvadorans and Guatemalans in the Los Angeles*, Philadelphia, PA: Temple University press.
- Cernshaw, Kimberle, Neil Gotanda, Gary Peller, i Kendall Thomas** (ur.), (1996) *Critical Race Theory: The Key Writings that Formed the Movement*, New York, NY: New Press.
- Cleaver, Harry**, (1998) "The Zapatista Effect: The Internet and the Rise of an Alternative Political Fabric", *Journal of International Affairs* 51(2): 621-40.
- Copjec, Joan, i Michael Sorkin** (ur.), (1999) *Giving Ground*, London: Verso.
- Cordero-Guzman, Hector R., Robert C. Smith i Ramon Grosfoguel** (ur.), (2001) *Migration, Transnationalization, and Race in a Changing New York*, Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Correl, S.**, (1995) "The Ethnography of an Electronic Bar: The Lesbian Cafe", *Journal of Contemporary Ethnography* 24: 270-98.
- Coutin, Susan B.**, (2000) "Denationalization, Inclusion, and Exclusion. Negotiating Boundaries of Belonging", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 7(2): 585-594.
- Cutler, Claire A., Virginia Haufler i Tony Porter** (ur.), (1999) *Private Authority in International Affairs*, Sarasota Springs, NY: SUNY Press.
- Darkwa, O. i F. Mazibuko**, (2000) "Creating Virtual Learning Communities in Africa: Challenges and Prospects", *First Monday* 5.5, dostupno na: http://firstmonday.org/issues5_5/darkwa/index.html.
- Davis, Diana E.** (ur.), (1999) "Chaos and Governance", *Political Power and Social Theory*, sv. 13, dio IV.: *Scholarly Controversy*, Stamford, CT: JAI Press.
- Delgado, Richard i Jean Stefancic** (ur.), (2001) *Critical Race Theory: The Cutting Edge*, Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Dezalay, Yves i Bryant Garth**, (1996) *Dealing in Virtue. International Commercial Arbitration and the Construction of a Transnational Legal Order*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Dunn, Seamus** (ur.), (1994) *Managing Divided Cities*. Staffs, UK: Keele University Press.
- Eade, John** (ur.), (1996) *Living the Global City: Globalization as a local process*, London: Routledge.

- Elkin-Koren, N.**, (1996) "Public/Private and Copyright Reform in Cyberspace", *Journal of Computer Mediated Communication* 2(2), dostupno na: <http://ascusc.org/jcmc/vol2/issue2/elkin.html>
- Espinoza, V.**, (1999) "Social Networks Among the Poor: Inequality and Integration in a Latin American City", u B. Wellman (ur.), *Networks in the global village*, Boulder, CO: Westview Press.
- Fainstein, S.**, (2001) *The City Builders*, Lawrence: Kansas University Press.
- Featherstone, M. i R. Burrows**, (1995) *Cyberspace/Cyberbodies/Cyberpunk: Cultures of Technological Embodiment*, London: Sage.
- Franck, Thomas M.**, (1992) "The Emerging Right to Democratic Governance", *American Journal of International Law*, sv. 86, br. 1:46-91, 1992.
- Fredrick, Howard**, (1993) "Computer Networks and the Emergence of Global Civil Society", u Linda M. Harasim (ur.), *Global Networks: Computers and International Communications*, str. 283-95. Cambridge, MA: MIT Press.
- Friedmann, John**, (1995) "Where we stand: A decade of world city research", u Knox i Taylor (ur.), op. cit. str. 21-47.
- Futur Anterieur**, (1995) posebno izdanje: *La Ville-Monde Aujourd'hui: Entre Virtualite et Ancrage* (ur. Thierry Pillon i Anne Querrien). Sv. 30-32, Paris: L'Harmattan.
- Garcia, Linda**, (2002) 'The Architecture of Global Networking Technologies' u S. Sassen (ur.) *Global Networks/Linked Cities*, London i New York: Routledge.
- Graham, S. i A. Aurigi**, (1997) 'Virtual Cities, Social Polarization, and the Crisis in Urban Public Space', *Journal of Urban Technology* 4(1): 19-52.
- Grint, K. i R. Grill**, (1995) *The Gender-Technology Relation: Contemporary Theory and Research*, London: Taylor & Francis.
- Hampton, K. i B. Wellmann**, (1999) 'Netville Online and Offline', *American Behavioral Scientist* 43(3): 475-92.
- Hardt, Michael i Antonio Negri**, (2000) *Empire*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- [**Hardt, Michael i Antonio Negri**, (2003) *Imperij*, Zagreb: Arkzin/Multimedijalni institut]
- Haška Konvekcija**, (1954) dostupno na Internet adresi: <http://exchanges.state.gov/education/culprop/hague.html>.
- Handler, Joel**, (1995) *The Poverty of Welfare Reform*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Hargittai, E.**, (1998) "Holes in the Net: The Internet and International Stratification", INET '98 Conference: The Internet Summit 21-24. srpnja, Ženeva, Švicarska.
- Harvey, A. S. i P. A. Macnab**, (2000) "Who's up? Global Interpersonal Temporal Accessibility", u D. Janelle i D. Hodge (ur.) *Information, Place and Cyberspace: Issues in Accessibility*, Amsterdam: Elsevier.
- Haythornthwaite, C. i B. Wellman** (ur.), (2001) *The Internet in Everyday Life. Special Issue of American Behavioral Scientist*.

- Heisler, Martin**, (1986) "Transnational Migration as a Small Window on the Diminished Autonomy of the Democratic State", *Annals (American Academy of Political and Social Science)*, 485 (svibanj): 153-66.
- Henshall, S.**, (2000) "The COMsumer Manifesto: Empowering Communities of Consumers Through the Internet", *First Monday* 5-5, dostupno na: http://firstmonday.org/issues5_5/henshall/index.html.
- Himmelfarb, Gertrude**, (2001) *One Nation, Two Cultures: A Searching Examination of American Society in the Aftermath of Our Cultural Revolution*, New York, Vintage Books
- Hobsbawm, Eric**, (1994) *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991*, New York: Vintage.
- Hoffman, D. L. i T. P. Novak**, (1998) 'Bridging the Racial Divide on the Internet', *Science* 280, 17. travnja: 390-1.
- Hollway, S., G. Valentine, i N. Bingham**, (u pripremi). "Institutionalizing Technologies: Masculinities, Femininities and the Heterosexual Economy of the IT Classroom", *Environment and Planning A*.
- Hondagneu-Sotelo, Pierrette**, (1994) *Gender Transitions: Mexican Experiences of Immigration*, Berkley. CA: University of California Press
- Indiana Journal of Global Legal Studies*, (jesen 1996) posebno izdanje: Feminism and Globalization: The Impact of The Global Economy on Women and Feminist Theory. sv. 4, 1.
- Indiana Journal of Global Legal Studies*, (proljeće 2000) poseno izdanje o građanstvu.
- Isin, Engin**, (2000) "Introduction: democracy, citizenship and the city", *Democracy, Citizenship and the Global City*. Engin Isin, (ur.), New York, NY: Routledge
- ITU (International Telecommunications Union)**, (1998) *Challenges to the Network: Internet for Development*. Ženeva: ITU.
- Jacobson, David**, (1996) *Rights Across Borders: Immigration and the Decline of Citizenship*, Baltimore. MD: Johns Hopkins Press.
- Jensen, M.**, (1998) *Internet Connectivity in Africa*. Izveštaj, siječanj, dostupno na: <http://demiurge.wn.apc.org/africa/>.
- Karst, Kenneth**, (1997) "The Coming Crisis of Work in Constitutional Perspective", *Cornell Law Review* 82(3): 523-571.
- Karst, Kenneth**, (2000) "Citizenship, Law, and the American Nations", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 7(2): 595-601.
- Katznelson, Ira**, (1992) *Marxism and the City*, Oxford, United Kingdom: Clarendon
- King, A.D. (ur.)**, (1996) *Representing the City. Ethnicity, Capital and Culture in the 21st Century*, London: Macmillan.
- Kobrin, Stephen J.**, (1998) 'The MAI and the Clash of Globalizations', *Foreign Policy* 112 (jesen): 97-109.

- Knop, Karen**, (1993) "Re/ Statements: Feminism and State Sovereignty in International Law", *Transnational Law and Contemporary Problems* 3 (jesen): 293-344.
- Knop, Karen**, (2002) *Diversity and Self-Determination in International Law*, Cambridge, United Kingdom: Cambridge University Press.
- Landrieu, Josee, Nicole May, Therese Spector i Pierre Veltz** (ur.), (1998) *La Ville éclatée, La Tour d'Aigues*: Editions de l'Aube.
- Latour, Bruno**, (1991) "Technology is Society Made Durable", u J. Law (ur.), *A Sociology of Monsters*, London: Routledge.
- LeBlanc, Robin**, (1999) *Bicycle Citizens: The Political World of the Japanese Housewife*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Lefebvre, Henri**, (1991) *The Production of Space*, Cambridge, MA: Blackwell.
- Lefebvre, Henri**, (1995) *Writing on the Cities*, Cambridge, MA: Blackwell.
- Loader, B.** (ur.), (1998) *Cyberspace Divide: Equality, Agency and Policy in the Information Age*, London: Routledge.
- Lovink, Geert i Patrice Riemens**, (2002) 'Digital City Amsterdam: Local Uses of Global Networks', u S. Sassen (ur.), *Global Networks/ Linked Cities*, New York i London: Routledge.
- Low, Setha M.**, (1999) "Theorizing the City", str. 1-33 u Low (ur.) *Theorizing the City*, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Machimura, Takashi**, (1998) "Symbolic use of globalization in urban politics in Tokyo", *International Journal of Urban and Regional Research* 22 (2): 183-194.
- Mackenzie, D.**, (1999) "Technological Determinism", u W. H. Dutton (ur.), *Society on the Line: Information Politics in the Digital Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Mackenzie, Donald i Judy Wajcman**, (1985/1999) *The Social Shaping of Technology*, Buckingham: Open University Press.
- Mahler, Sarah**, (1995) *American Dreaming: Immigrant Life on the Margins*, Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Marcelle, G. M.**, (1998) "Strategies for Including a Gender Perspective in African Information and Communication Technologies (ICTs) Policy", ekspozice iznesen na ECA International Conference on African Women and Economic Development, Addis Abeba, travanj.
- Marcuse, Peter i Ronald van Kempen**, (2000) *Globalizing Cities. A New Spatial Order*, Oxford: Blackwell.
- Marrus, Michael R.**, (1985) *The Unwanted European Refugees in the Twentieth Century*, New York, NY: Oxford University Press.
- Marshall, T.H.**, 1977 (1950). "Citizenship and Social Class" u *Class, Citizenship and Social Development*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- McDowell, Linda**, (1997) *Capital Culture*, Oxford: Blackwell Publishers.

- Mele, C.**, (1999) "Cyberspace and Disadvantaged Communities: The Internet as a Tool for Collective Action", u M. A. Smith i P. Kollock (ur.), *Communities in Cyberspace*, str. 264-89. London: Routledge.
- Miller, Daniel i Don Slate**, (2000) *The Internet: An Ethnographic Approach*, Oxford: Berg.
- Mittelman, James** (ur.), (1996) "Globalization: Critical Reflections", *International Political Economy Yearbook*, Sv. 9, Boulder, Co: Lynne Rienner Publishers.
- Munger, Frank** (ur.), (2002) *Laboring Under the Line*, New York, NY: Russell Sage Foundation.
- Munker, Stefan i Alexander Roesler** (ur.), (1997) *Mythos Internet*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Nadeau, J., C. Lointiere, R. Morin i M. A. Desco-teaux**, (1998) "Information Highways and the Francophone World: Current Situation and Strategies for the future", INET '98 Conference: The Internet Summit 21-24. srpnja. Ženeva, Švicarska, dostupno na: http://isoc.org/inet98/proceedings/5f/5f_3.htm.
- Nettime**, (1997) *Net Critique*, sastavljači Geert Lovink i Pit Schulz, Berlin: Edition ID-Archiv.
- NTIA** (National Telecommunications and Information Administration), (1998) *Falling Through the New II: New Data on the Digital Divide*, Washington, D.C.: NTIA, srpanj, dostupno na: <http://www.ntia.doc.gov/ntiahome/net2/falling.html>.
- Olds, Kris, Peter Dicken, Philip F. Kelly, Lilly Kong, Henry Wai-Chung Yeung** (ur.), (1999) *Globalization and the Asian Pacific: Contested Territories*, London: Routledge.
- Ong, Aihwa**, (1996) "Globalization and Women's Rights: The Asian Debate on Citizenship and Communitarianism".
- Ong, Aihwa**, (1996) "Strategic Sisterhood or Sisters in Solidarity?: Questions of Communitarianism and Citizenships on Asia", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 4(1): 107-135.
- Ong, Aihwa**, (1999) *Flexible Citizenship: The Cultural Logics of Transnationality*, Durham, NC: Duke University Press.
- Orum, Anthony i Xianming Chen**, (2002) *Urban Places*, Malden, MA: Blackwell.
- Palumbo-Liu, David**, (1999) *Asian / American*, Stanford : Stanford University Press.
- Parreñas, Rhacel Salazar**, (2001) *Servants of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Peraldi, Michel i Evelyne Perrin** (ur.), (1996) *Reseaux Productifs et Territoires Urbains*, Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.
- Persky, Joseph i Wim Wievel**, (1994) "The growing localness of the global city", *Economic Geography* 70 (2): 129-143.
- Petrzazzini, B. i M. Kibati**, (1999) "The Internet in Developing Countries", *Communications of the ACM* 42(6) (srpanj): 31-6.

- Portes, Alejandro**, (1996) "Global Villagers: The Rise of Transnational Communities", *American Prospect* 7(25).
- Poster, Mark**, (1997) "Cyberdemocracy: Internet and the Public Sphere", u D. Porter (ur.), *Internet Culture*, str. 201-18, London: Routledge.
- Rimmer, P. J. i T. Morris-Suzuki**, (1999) 'The Japanese Internet: Visionaries and Virtual Democracy', *Environment and Planning A* 31(7):1189-1206.
- Reaume, Denise G.**, (1992) 'The Social Construction of Women and the Possibility of Change: Unmodified Feminism Revisited' (recenzija knjige), *Canadian Journal of Women and Law* 5(2): 463-83.
- Ronfeldt, David, John Arquilla, Graham Fuller i Melissa Fuller**, (1998) *The Zapatista 'Social Netwar' in Mexico*, Santa Monica, CA: RAND, MR-994-A.
- Rouleau-Berger, Laurence** (ur.), (2002) *Youth and work in the postindustrial cities of North America and Europe*, Leiden, netherlands: Brill
- Rubenstein, Kim i Daniel Adler**, (2000) "International Citizenship: The Future of Nationality in a Globalized World", *Indiana Journal of Global Legal Studies* 7(2): 519-548.
- Salomon, Ilan**, (1996) "Telecommunications, Cities and Technological Opportunism", *The Annals of Regional Science* 30: 75-90.
- Sassen, Saskia**, (1996) *Losing Control? Sovereignty in an Age of Globalization. The 1995 Columbia University Leonard Hastings Schoff Memorial Lectures*, New York: Columbia University Press.
- Sassen, Saskia**, (1998) *Globalization and Its Discontents*, New York: New press.
- Sassen, Saskia**, (1999) "Digital Networks and Power", u M. Featherstone i S. Lash (ur.), *Spaces of Culture: City, Nation, World*, London: Sage.
- Sassen, Saskia**, (1999) *Guests and Aliens*, New York. NY: New Press.
- Sassen, Saskia**, (2000a) "Digital Networks and the State: Some Governance Questions", *Theory, Culture & Society Special Edition on Globalization and Sovereignty* 17(4) (kolovoz): 19-33.
- Sassen, Saskia**, (2000b) "Territory and Territoriality in the Global Economy", *International Sociology* 15(2): 372-93.
- Sassen, Saskia**, (2000c) "Spatialities and Temporalities of the Global: Elements for Theorization", *Public Culture* 12(1): 215-232.
- Sassen, Saskia**, (2001) *The Global City: New York, London, Tokyo* (novo doradeno izdanje), Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, Saskia**, (2003) *Denationalization: Territory, Authority, and Rights in a Global Digital Age*, Princeton, NJ: Princeton University Press (u pripremi).
- Schiffer Ramos, Sueli**, (2002) "Sao Paulo: Articulating a Cross-border regional Economy", u S. Sassen (ur.), *Global Networks/ Linked Cities*, New York i London: Routledge.

- Schuck, Peter i Roger Smith**, (1985) *Citizenship Without Consent: Illegal Aliens in the American Polity*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Shade, Leslie Regan**, (1998) "A Gendered Perspective on Access to the Information Infrastructure", *The Information Society* 14: 33-44.
- Shapiro, S.**, (1998) "Places and Spaces: the Historical Interaction of Technology, Home, and Privacy", *The Information Society* 14: 275-84.
- Shotter, John**, (1993) "Psychology and Citizenship: Identity and Belonging", *Citizenship and Social theory*, Bryan Turner (ur.), London: Sage
- Smith, David, D. Solinger, i S. Topik** (ur.), (1999) *States and Sovereignty in the Global Economy*, London: Routledge.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu**, (1994) *Limits of Citizenship: Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Spiro, Peter**, (1997) "Dual Nationality and the Meaning of Citizenship", *Emory Law Review* 46(4): 1412-1485
- Sum, Ngai-Ling**, (1999) "Rethinking globalisation: Re-articulating the spatial scale and temporal horizons of trans-border spaces", str. 129-145 u Olds i dr., op. cit.
- Tabak, Faruk i Michaeline A. Cnrichlow** (ur.), (2000) *Informalization: Process and structure*, Baltimore, Md: The Johns Hopkins Press
- Taylor, Charles**, (1992) "The Politics of Recognition", *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*. Charles Taylor i Amy Gutmann (ur.), Princeton, NJ: Princeton University press.
- Taylor, Peter J.**, (2000) "World cities and territorial states under conditions of contemporary globalization", *Political Geography* 19 (5): 5-3.
- Thomas, R.**, (1998) "Access and Inequality", u N. Heap, R. Thomas, G. Einon, E. Mason i H. MacKay (ur.), *Information Technology and Society: A Reader*, Buckingham: Open University Press.
- Torres, Maria de los Angeles**, (1998) "Transnational Political and Cultural Identities: Crossin Theoretical Borders", Frank Bonilla, Edwin Melendez, Rebecca Morales i Maria de los Angeles Torres (ur.), *Borderless Borders*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Torres, Rodolfo D., Johnathan Xavier Inda i Louis F. Miron**, (1999), *Race, identity, and Citizenship*, Oxford, United Kingdom: Blaskwell.
- Turner, Bryan**, (2000) "Cosmopolitan virtue: loyalty and the city", *Democracy, Citizenship and the Global City*, Engin Isin (ur.), New York, NY: Routledge.
- Veltz, Pierre**, (1996) *Mondialisation villes et territoires: l'économie d'Archipel*, Pariz: Presses Universitaires de France.

